

2016. III. évfolyam 1. szám

Délvidéki Szemle

Történettudományi folyóirat

A tartalomból:

- Hegyi Ádám: Vallásellenes mozgalmak terjedése a Békés-(Bánáti) Református Egyházmegyében a 18–19. század fordulóján
- Pető Bálint: A nyomtatott sajtó kezdetei egy dél-alföldi kisvárosban: a Szentesi Füzetek és a Szentesi Lapok
- Molnár Sándor Károly: „Német beszédet tartok a magyarul nem értőknek, aztán magyart a magyaroknak” – Szempontok Szász Károly vizitációs naplójának elemzéséhez
- Szabó Pál: Egy amerikai... Belgrádban – John Reed tudósítása Belgrád lövetéséről 1915-ben

Délvidéki Szemle

2016/1. III. évfolyam, 1. szám

DÉLVIDÉKI SZEMLE

Főszerkesztő: *Zakar Péter*

Szerkesztők: *Döbör András, Fejős Sándor, Forró Lajos*

Munkatárs: *Pető Bálint*

Nemzetközi Tanácsadó Testület tagjai: *Fodor István (Zenta), Molnár Tibor (Zenta), Szekernyés János (Temesvár), Srđan Cvetković (Belgrád), Kovács Attila (Ljubljana)*

Lektorálták: *Döbör András, Molnár Tibor, Zakar Péter*

Technikai szerkesztő: *Veres Ildikó*

Címlap: **Szász Károly és Szász Domokos református püspökök** (Vasárnapi újság, 46. évf. 3. sz.)

A folyóirat megjelenik évente két alkalommal: tavasszal és ősszel. A lap a történelmi Délvidék és a Duna-Körös-Maros-Tisza Eurorégió múltjáról és jelenéről közöl tudományos igényű, lektorált tanulmányokat, forrásismertetések, kritikákat és a délvidéki közélettel kapcsolatos cikkeket, interjúkat, konferencia-előadásokat.

A *Délvidéki Szemle* „Tudományos közlemények” rovatában jelennek meg az eredeti, másutt még nem publikált tudományos szakkikkek absztrakttal. A folyóirat a történet- és társadalomtudományok minden területéről közöl lektorált tanulmányokat; kutatási eredményeket és új forrásokat feldolgozó, összegző munkákat, forrásismertetések, elemzéseket, és átfogó szintéziseket.

A *Délvidéki Szemle* „Közélet” rovatában jelennek meg a délvidéki történeti kutatásokkal és a közélettel kapcsolatos publicisztikák, interjúk és konferencia-előadások írásos változatai, melyekre a tudományos közleményekkel szemben támasztott követelmények nem vonatkoznak.

A *Délvidéki Szemle* „Téka” rovatában jelennek meg a délvidéki vonatkozású könyvekről, filmekről, adatbázisokról és egyéb médiumokról szóló ismertető, kritikák.

A benyújtott tudományos közlemények megjelentetésének fő szempontja a szakmai minőség. A kéziratokat a szerkesztőség véleményezi, majd a tudományos közélet felkért képviselői és a szerkesztőbizottság tagjai lektorálják.

A benyújtott tudományos közlemények szerzői bejelentik, hogy másutt még nem jelentették meg írásukat, a Szerkesztőség pedig nem zárja ki, hogy a *Délvidéki Szemle*ben történő közlés után máshol vagy más nyelven megjelenjen.

A kéziratokat magyar, szerb, német vagy angol nyelven, elektronikus formában a szerkesztőség címére kell beküldeni. A tanulmányok terjedelme minimum 10, maximum 20 nyomtatott oldal lehet.

Szerkesztőség:

Délvidéki Szemle Szerkesztőségi Hivatal

Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar

H-6725 Szeged, Hungary

Hattyas sor 10.

Tel.: +36/62-544-759

Email: delvidekkutato@delvidekkutato.hu

Honlap: www.delvidekkutato.hu

Szerkesztőségi titkár: *Mózes Anita*

Felelős Kiadó:

Délvidék Kutatóközpont Alapítvány, Szeged

Lapengedély száma: CE/2237-3/2013.

ISSN 2416-223X

TARTALOM

TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEK	5
Vallásellenes mozgalmak terjedése a Békés-(Bánáti) Református Egyházmegyében a 18–19. század fordulóján (Hegyi Ádám)	5
A nyomtatott sajtó kezdetei egy dél-alföldi kisvárosban: a Szentesi Füzetek és a Szentesi Lapok (Pető Bálint)	17
„Német beszédet tartok a magyarul nem értőknek, aztán magyart a magyaroknak” – Szempontok Szász Károly vizitációs naplójának elemzéséhez (Molnár Sándor Károly)	35
Egy amerikai... Belgrádban – John Reed tudósítása Belgrád lövetéséről 1915-ben (Szabó Pál)	44
A Délvidék 20. századi traumái szimbólumokban – Gion Nándor „ifjúsági” regényeinek rejtett történelmi üzenetei (Kurcz Ádám István)	58
Az Újvidéki Egyetem Marxizmus Tanszékének története 1978–1989 között (Csillik Blanka – Rácz Márk)	72
TÉKA	84
Méltatlanul feledésbe merült nándorfehérvári hősök (Pető Bálint)	84

VALLÁSELLENES MOZGALMAK TERJEDÉSE A BÉKÉS-(BÁNÁTI) REFORMÁTUS EGYHÁZMEGYÉBEN A 18–19. SZÁZAD FORDULÓJÁN

HEGYI ÁDÁM

ABSTRACT

Deism was one of the branches of radical Enlightenment which stated that God created the World, but he did not intervene into its operation. Theological dogmas are completely useless because these rules are not necessary for the prosperity of people. These ideas were very dangerous to Christianity; however, they were widespread in many parts of Europe in the 18th century. The Reformed Diocese of Békés was located in the south eastern area of the Kingdom of Hungary, whose followers practised an essentially rural way of life; therefore, they hardly read any scientific and philosophical works. In spite of this fact the spread of the ideas characteristic of deism can be observed in numerous dioceses. The reception of deism in southeast Hungary can be witnessed not in the traditional intellectual documents (school curriculum, translations, and philosophical treatises), but in the documents of the ecclesiastical government: Church attendance records, documents of the proceedings of the ecclesiastical courts. With the detailed analysis of the ecclesiastical administration documents of the Reformed Church, this study investigates how folk religion related to deism and the criticism of religion by the radical Enlightenment. Deism that appeared among the Calvinists living in the south eastern part of the Kingdom of Hungary may be relatively easily examined, because in that geographical area the Reformed Church was grouped into a single church-administrative unit, the Békés Reformed Diocese. On the contrary, the Roman Catholic Church Administration did not constitute a single block, since the territory from the Körös Rivers to the Lower Danube belonged to the bishoprics of Vác (Waitzen/Vacov), Nagyvárad (Oradea/Großwardein) and Csanád (Tschanad/Cenad) respectively.

A radikális és mérsékelt felvilágosodás között lényeges különbség mutatható ki a vallásról vallott felfogásuk alapján, mert a radikális gondolkodók nemcsak az egyházat bírálták, hanem a vallásos hit létjogosultságát is megkérdőjelezték. A dolgozat kereteit szétfeszítené a kereszténységet és a vallást kikezdő összes kora újkori irányzat bemutatása, ezért itt most csak a témánk szempontjából fontos irányzatokat említjük meg röviden.

A vallást és köztük a kereszténységet ért támadások igen sokfélék voltak, amelyek közül a legszélsőségesebbek a d'Holbach által képviselt materializmust tekinthetjük, mert ő teljesen elvetette Isten létezésének lehetőségét.¹ Ehhez képest világvallások alapítóinak kicsúfolása már nem is volt ennyire radikális, mégis a három imposztorról (Mózes, Jézus, Mohamed) és a róluk szóló állítólagos könyv legendája a középkor óta borzolta a klérus idegeit: állítólag II. Frigyes német-római császárt vádolta meg a pápa azzal, hogy a három vallásalapítót csalónak titulálta. A 17. századig több eretnekséggel vádolt ember is utalt a három imposztorról szóló könyvre, de a szöveget valószínűleg csak a 17. században vetették papírra.² A kereszténység alapjait kezdte ki a deizmus is, mert a deisták szerint a világot Isten teremtette, de nem bizonyítható, hogy beavatkozna a mindennapi életbe, ezért a vallási dogmák teljesen feleslegesek. Az üdvösség eléréséhez elegendő a jó erkölcsök megtartása, vagyis sem a kereszténység, sem más világvallás tételeit nem szükséges az embereknek betartaniuk. Álláspontjuk szerint sem a *Biblia*, sem más vallásos szent szövegek keletkezésében nem működött közre Isten, ezért az embernek vissza kell térnie a természeti valláshoz, amely legfőbb jellemzője, hogy minden teológiai kötöttségtől mentes.³

A Magyar Királyság 18. századi értelmisége ismerte ezeket a gondolatokat, de viszonylag keveset tudunk a hétköznapi ember véleményéről, ezért lehet érdekes, hogy református egyházközségek levéltári anyagaiból újabb adatok kerültek elő.

A Békési Református Egyházmegye a köztudatban „*Békés-bánáti*” megnevezéssel él, holott, a 18. század elején „*Körös-Maros közí Szent Társaságnak*”, a 18. század végén „*Békési Tractusnak*” hívta magát. A 18. században folyamatosan nőtt a területe, amely a Dél-Alföld újratelepítésével hozható összefüggésbe. Földrajzi kiterjedését tekintve Csongrád, Békés, Csanád, Arad, Temes és Torontál vármegyékben, valamint a katonai határőrvidéken helyezkedtek el gyülekezetei. Az egyházmegye megnevezésében a „*bánáti*” jelzőt a 19. század közepétől az indokolta, hogy határai a Bánát határaival estek egybe. A címben ezért tettem zárójelbe a Bánát kifejezést, hiszen az általam vizsgált időszakban ez még nem számított hivatalos megnevezésnek. Az esperességhez régi református mezővárosokon kívül új telepés falvak is tartoztak, de még így sem haladta meg a harmincat az anyaegyházközségek száma, amely azt jelenti, hogy levéltári forrásaik viszonylag könnyen átnézhetőek. Az általunk vizsgált földrajzi terület felekezeti szempontból igen heterogén volt, mert római

katolikusok, görög katolikusok, görögkeletiek, reformátusok, evangélikusok és izraeliták éltek ezen a vidéken, de ebben a tanulmányban csak a református közösségek megvizsgálására van lehetőségünk.⁴

A szellemi irányzatok recepciótörténetének kutatása összetett módszertani eszközöket használ. Abban az esetben, ha a Magyar Királyság délkeleti területén elterjedő vallásellenes mozgalmak nyomait szeretnénk rekonstruálni, akkor leginkább egyház-igazgatási iratokat kell figyelembe vennünk, nem pedig filozófiai tárgyú értekezéseket, mert ez utóbbiak csak alig keletkeztek ezen a területen. Ennek az az oka, hogy ezen a területen a református egyház alapvetően falusi vagy mezővárosi településeken volt jelen, polgárosult, városiasodott életformát nem vagy csak alig folytattak az egyháztagok. Református nagygyimnázium is csak egy működött ebben az időszakban, amely Hódmezővásárhelyen volt található. Ráadásul az egyházmegye településein a vizsgált korszakban nem működött sem nyomda, sem könyvkereskedő, a gyülekezetekhez legközelebb Szegeden és Aradon volt nyomda található.⁵

A kora újkori Európában a vallásosság a kulturális rendszer elválaszthatatlan része volt, minden társadalmi magatartás és kulturális folyamat vallásos formában jelentkezett. A mindennapi élet szervezésében alapvető szerepe volt a vallásosságnak. A vallásos hit befolyásolja a cselekvést, ezért a társadalmi változások elemzésében nagyon fontos figyelembe venni a hit, az egyház és a társadalom összefüggéseit.⁶ Ez pedig csak úgy valósítható meg, ha a széles néptömegeket átfogó laikus vallásosság felől közelítjük meg a vallásellenesség magyarországi recepcióját. Jelenlegi ismereteink szerint a Magyar Királyság területén a 18. században nem figyelhető meg a szekularizáció folyamata, ellentétben Nyugat-Európa más területeivel, mint például Provence-szal, ahol már nemcsak az elit értelmiség, hanem a társadalom nagyobb csoportjainál is kimutatható ez a jelenség. Természetesen a felvilágosodás és a jozefinizmus a Kárpát-medencében is átalakította a laikus vallásosságot, de ez korántsem jelentette azt, hogy az egyház elvesztette volna a társadalmi pozícióit.⁷ Mindenesetre tény, hogy a radikális felvilágosodás Nyugat-Európában is és Magyarországon is szembeszállt a vallásossággal és az egyházzal. A különbség abban állt, hogy a Habsburg Monarchia keleti területein az értelmiség legnagyobb része nem merte nyíltan vállalni vallásellenes gondolatait, míg nyugaton sokkal több nyomtatott kiadvány jelent meg ilyen témában.⁸ A magyarországi református egyház történetével foglalkozó munkák mindegyike említi azt, hogy a 18–19. század fordulóján érzékelhető volt egyfajta vallásellenesség, de ezek a gyülekezetek életére nem fejtettek ki akkora hatást, hogy a hívek tömegesen léptek volna ki az egyház-községek kötelékéből.⁹ A 19. században viszont már a magyar református egyházban is nagyobb arányban megfigyelhetőek voltak a felvilágosodás filozófiájában gyökerező teológiai változások, mert az úgynevezett liberális teológiába beépültek ezek a gondolatok. Ezeket a változásokat az ortodox teológusok elutasították, de nem

tudták megakadályozni, hogy elterjedjenek. Annak ellenére, hogy mind a liberálisok, mind az ortodoxok szemben álltak a materializmussal és az ateizmussal, vallásfelfogásuk sokban különbözött egymástól. Ezt itt most nem szükséges részletesen ismertetnünk, csak arra kell a figyelmet felhívni, hogy a magyar református liberális teológia képviselőit az ortodoxok deizmussal vádolták, mert bizonyos kijelentéseik alapján feltételezhető volt róluk, hogy azonosultak a tétellel, amely szerint Isten csak a világ teremtője, de annak működésébe nem avatkozik be.¹⁰

Magyarországon a felvilágosodás képviselői a nyomtatott könyvet olyan eszköznek tartották, amelynek segítségével a köznép műveltségét lehet emelni. Az olvasás népszerűsítésének programjában mégis paradox helyzet állt elő, mert a vezető értelmiség arra volt szocializálva, hogy a műveletlen néprétegekkel nem kell törődni. Ezt a furcsa helyzetet jól mutatja az, hogy több olyan népfelvilágosító művet fordítottak le magyarra, amelyek eredeti változataiban a könyv és az olvasás szerepét központi motívumként tárgyalták, mégis a magyar szövegekben mind a protestáns mind a katolikus munkákban a könyv marginális szerepbe került, illetve az olvasás szerepének hangsúlyozását átvette az élőszó jelentősége. A nyugat-európai népfelvilágosító módszerek átalakítását valószínűleg az is indokolta, hogy Magyarországon az olvasás a paraszti világban gyakran az imádkozás szinonimáját jelentette, a könyv inkább valamilyen misztikus dolognak számított, nem pedig használati tárgynak.¹¹ Kristóf Ildikó a kora újkori Magyar Királyság jogi aktusainak kutatása során megállapította, hogy sok esetben jogi ügyeket olyan formulával zártak, amelyek párhuzamosan használták az írásos és szóbeli bizonyítást, vagyis a társadalom bizonyos csoportjaiban még a 19. század elején is megfigyelhető volt az alfabetizáció és az analfabetizmus közötti átmenet.¹² Mindezekből az következik, hogy a Békési Református Egyházmegye nem volt ideális terep a radikális felvilágosodás gondolatainak befogadása szempontjából: feltételezhető, hogy az olvasni tudók vékony rétegében is csak nagyon kevesen forgattak olyan műveket, amelyek részletesen tárgyalták a vallásellenesség tételeit. A szóbeli információk, hallomások sokkal jobban befolyásolták a közvéleményt, mint az írott szövegek. Ezt az álláspontot alátámasztja a magyarországi katolikus alsópapság 18. század végi felkészültségét tárgyaló kutatás, amely arra a következtetésre jutott, hogy a plébánosok nem tudtak különbséget tenni a felvilágosodás és a radikális felvilágosodás egyházat érintő kritikája illetve a vallásellenesség között.¹³

A felvilágosodás századában kialakult valláskritikai filozófiai irányzatok Európában a cenzúra és az államegyház szigora miatt sokszor csak kéziratok formájában terjedhettek, amelyek azért érdekesek, mert a kéziratokban leírt gondolatok tükrözik valójában azt, mit is gondoltak a filozófusok a vallásról. Például a korabeli közvélemény Hermann Samuel Reimarust ortodox lutheránus teológusnak tartotta,

miközben titokban radikális deista volt, amely csak halála után előkerült hagyatékából derült ki róla.¹⁴ A Magyar Királyság délkeleti területéről is ismerünk egy ilyen dokumentumot, amelyet Fábián János békési tanító vetett papírra 1797-ben. Ezen kívül rendelkezésünkre állnak egyházfegyelmi iratok, amelyekben vallásellenességre utaló jelek találhatók.

A református egyház legfontosabb erkölcsalakító eszköze az egyházfegyelmem szigorú betartatása volt, amelynek segítségével a lelkipásztorok – többek között – ellenőrizték az egyháztagok szexuális kihágásait, valamint az egyházi élet látható jegyeinek gyakorlását, mint például a szentségekkel való élést és az istentiszteleteken való rendszeres megjelenést. A lelkész és gyülekezete között kölcsönös függőség alakult ki, mert nemcsak a lelkész, hanem a közösség is árgus szemekkel figyelte a másik fél erkölcsi kihágásait. Ez a bonyolult kapcsolatrendszer oda vezetett, hogy rendszeresen konfliktusok alakultak ki a pap és a gyülekezet, valamint a hívek és hívek között. Amennyiben nem sikerült a konfliktust helyben megoldani, akkor a vitatkozó felek az egyházmegyéhez fordultak segítségért. Ebben a szakaszban az ügy már egyházi bíróság elé került, amelynek során lefolytatták az egyházfegyelmi vizsgálatot. Ennek lényege az volt, hogy tanúkihallgatások után az egyházmegye vezetői ítéletet hoztak, amelyben megfenyítették a bűnösöket és igyekeztek a konfliktusokat feloldani.¹⁵ A nyugat-európai és a magyarországi református egyházfegyelmi kihágások között lényeges különbség mutatható ki az ügyek számát és szigorúságát tekintve: a Kárpát-medencében jóval enyhébb és ritkább volt az egyházfegyelmi kihágások szankcionálása, mint például Bern kantonban. Svájc reformátusai sokkal gyakrabban kerültek vitába lelkészükkel, és sokkal többször végleges szakításra is sor került: a lelkipásztort elhelyezték gyülekezetétől.¹⁶

Nem szabad viszont elfelejtenünk, hogy a kora újkori Magyarországon az állam maga is felügyelte a vallási erkölcsök betartását, hiszen többször is hoztak az Istenkáromkodás büntetésével kapcsolatban rendelkezéseket (1563, 1659, 1723). A korabeli jogfelfogás szerint az Istenkáromlás magát Istent sértette meg, ezért igen keményen büntették meg a vétkest azért, hogy az isteni bosszút elkerülje.¹⁷ Ebből pedig az következik, hogy a világi bíróságok peranyagaiban szintén előfordulhatnak olyan esetek, amelyek a radikális filozófia vallásellenességének nyomait tartalmazzák. Bató Szilvia hívta fel arra a figyelmemet, hogy Békés és Csanád vármegyeék büntetőperes irataiban 1790 és 1821 között több mint száz Istenkáromlással kapcsolatos eset található. Az általa vizsgált periratok vádlottjainak a névsorát összehasonlítotam a kutatásaim során egyházi forrásokból előkerült bűnösök neveivel, amelyből az derült ki, hogy a világi hatóságok nem tárgyalták azokat az eseteket, amelyeket az egyházkormányzat vallásellenesnek minősített.¹⁸ Például Raffai Ferenc makói református lakos 1813-ban egyszerre szidta Makó mindhárom felekezetének papjait, de ennek semmi köze sincs az ún. természetes valláshoz, mert hirtelen felindulásból

tett kijelentéséből nem dönthető el egyértelműen, hogy a papokra való haragja miatt vagy a felekezetek lerombolását hirdető deizmus tanait hirdetve szitkozódott.¹⁹ Mindenesetre tény, hogy a világi és egyházi források összehasonlítása további kutatásokat igényel. A következőkben azokat a forrásokat ismertetem, amelyek egyház-fegyelmi iratokból kerültek elő.

A Békési Református Egyházmegye területén a Körösök mentén elhelyezkedő településeken (Öcsöd, Gyoma, Békés, Köröstarcsa, Gyula) kerültek elő olyan egyház-fegyelmi ügyek, amelyekben a népi vallásosságban tapasztalható vallásellenes gondolatok érhetőek tetten. Rajtuk kívül még meg kell említeni a katonai határőrvidéken található debelliácsi gyülekezetet, ahol ateizmus eszméire utaló valláskritikai eszmék terjedtek el. Ezek alapján felmerül a kérdés, hogy az egyházmegye többi gyülekezetében miért nem mutatható ki a radikális felvilágosodás filozófiája. Vajon a többi 24 egyházközségben nem is beszélhetünk valamilyen vallásellenes filozófia terjedéséről?

Úgy gondolom, a válasz a népi kultúra sajátosságában rejlik. Fentebb ismertettem, hogy Magyarországon az írásbeliség és a szóbeliség sajátos átmenetet hozott létre, amelynek következtében a paraszti világban az információk sokkal inkább szóban terjedtek, semmint írásban. Könnyen előfordulhat az, hogy a többi gyülekezet írásos dokumentumaiban egyszerűen nem maradt nyoma a vallásellenességnek. Ezt erősíti meg a szentesi egyházközségben előfordult eset: az 1820-as években néhány módosabb gazda megtagadta az úrvacsorával való élést, és döntésük mögött feltételezhető a radikális felvilágosodás szemlélete, amely már nem tartotta szükségesnek, hogy az emberek egyházközséghez tartozva éljék le az életüket, de nem egyértelműen bizonyítható.²⁰ Mivel Szentes Öcsödtől 30 km-re délre fekszik, arra következtethetünk, hogy nemcsak a Körösök mentén és a katonai határőrvidéken jelentek meg különböző vallásellenes – akár deista – gondolatok, hanem a Körösök és a határőrvidék között fekvő településeken is. Ebből a szempontból lényegtelen, hogy a Körösök és a török–magyar határ több száz kilométer távolságra feküdt egymástól, mivel a szóbeliség számára a távolság nem jelentett akadályt.

Ezek után nézzük meg, hogy a Békési Református Egyházmegye fentebb említett egyházközségeiben milyen formában jelentkezett a vallásellenesség!

Az első eset Öcsödön történt: 1794. november 9-én az öcsödi jegyző által készített tanúkihallgatási jegyzőkönyvből megtudhatjuk, hogy Konkoly András presbiter terhelő tanúvallomást tett Papp János káplán-tanítóra nézve. Konkoly szerint egy estén Papp nála vendégeskedett, amelynek során vendége berúgott, és borgőzös mámorban tagadta a feltámadást, valamint Mózeset imposztornak nevezte. Papp János nem tagadta az ellene felhozott vádakát, védekezésül csak annyit mondott, hogy külföldről hazatért diáktól hallotta ezeket a kijelentéseket, viszont ő maga soha nem olvasott ilyen dolgokról. Az egyházlátogatási jegyzőkönyvből sem tudunk meg

többet az esetről, mert ebből csak annyi derül ki, hogy valamilyen egyházfegyelmi probléma merült fel a gyülekezetben, de ebben nem is említik a feltámadással kapcsolatos kijelentését. Papp megbotránkoztató viselkedésének az lett a következménye, hogy 1795-ben megfosztották hivatalától, de ez nem zavarta őt, mert elszökött Öcsödről, és Simontornyán lelkészi állást szerzett magának.²¹

Gyulán a város vezető értelmisége keveredett gyanúba, amikor 1795-ben Réz József szemorvost azzal vádolták meg, hogy a francia jakobinus mozgalommal rokon-szenvezett, és részt vett a magyar jakobinus összeesküvésben. Réz Józsefet természetesen bebörtönözték, és a gyulai jakobinus mozgalom ellen vizsgálatot indítottak, amelynek során a Békési Református Egyházmegye főgondnoka, Domokos Lőrinc, és Békés vármegye levéltárosa, a szintén református Kazay Mihály is gyanúba keveredett. A történeti kutatások már régen tisztázták, hogy egyikük sem vett részt a jakobinus mozgalomban, és gondolkodásuk is távol állt a francia forradalom radikálisaitól.²² Esetük számunkra azért érdekes, mert a tanúkihallgatások során Réz József ellen Sziber József sótiszt és Glück (Klick) Ferenc gyulai lakos olyan vallomást tett, amely valláskritikai kijelentést tartalmazott: Réz állítólag azt mondta Glück imádságos könyvéről, hogy azt teljesen felesleges olvasni, mert abban csupa bolond, kitalált dolgok találhatók, és az összes pap imponzor.²³

1796-ban a békési tanító, Fábián János ellen tíz vádpontot fogalmazott meg az egyházi bíróság, amelyek közül több erősen hasonlít a deizmus tételeire. Itt most csak a témánk szempontjából érdekeseket soroljuk föl: a vádlók szerint Fábián azt állította, hogy a *Biblia* megalkotása csak emberek műve volt, a vallás csak emberi kitaláció, ezért semmilyen hittétel nem bizonyítható, Jézus nem Isten és a valódi valláshoz leginkább a szentháromság-tagadók állnak a legközelebb. A vádirat szerint Fábián ezeket a gondolatokat nemcsak hirdette, hanem nézeteinek terjesztésére egy kisebb közösséget is szervezett a településen. A nyomozás a békési református egyházközség világi vezetőinek (gondnok, presbiterek) feljelentésével kezdődött, amelyben a tanítót a keresztény vallással ellenkező tanok hirdetésével vádolták meg. A tanúkihallgatási jegyzőkönyvekből kiderült, hogy a békési lakosok között Fábián valóban megszervezett egy csoportot, akiket a tanúk (főbíró, lelkész, presbiterek, preceptorok, helybeli lakosok) ateistának és naturalistáknak tekintettek. A csoport egyik tagja, Barkó Mihály segédtanító kijelentette, hogy a franciák egytől egyig naturalisták, ezért ők a legderékabb emberek egész Európában. Fábián védekezésében azt állította, hogy nem ő maga terjesztette ezeket a tanokat, hanem egy este egy vándorló diák állított be a házához, ahol a többi tanító jelenlétében vitatkoztak a kereszténységet támadó naturalista tanokról. Az egyházmegye határozata alapján Fábiánt azonnal megfosztották állásától, és megtiltották számára, hogy a kereszténységgel ellenkező tételeket hirdessen.²⁴ Miután Fábiánt elcsapták állásából, Békés vármegyében és Biharban járta a falvakat, ahol igen radikális tételeket hirdetett.²⁵

Ezeket egy kéziratoss kátében is összefoglalta, amelyben azt is kijelentette, hogy az összes vallás hittételei feleslegesek: „*Töröltessék el tehát minden Papista, Calvinista, Lutheranus, Görög, Sidó, Török, Pogány és mindenféle Vallásbeli nevezet, hogy légyünk a mi Mennyei Atyánknak fiai.*”²⁶

A deizmusra emlékeztető kijelentéseket találunk Úri Sándor gyomai káplán ellen 1802-ben lefolytatott egyházfegyelmi perben is. Az eljárás során azzal vádolták Úrit, hogy Istenkáromlást követett el, mert azt állította, hogy Isten önmaga rontotta meg a második parancsolatot, amikor kerubokat csináltatott a frigyláda őrzésére, sőt Isten saját maga vonta kétségbe istenségét, amikor Krisztus alakjában emberi alakot vett föl. Hívó ember számára természetesen felháborítóak ezek a szavak, de témánk szempontjából ezek a kérdések nem lényegesek. Sokkal fontosabb az, hogy a tanúkihallgatás során Szendrei Jánosné 53 éves gyomai lakos azt állította, hogy a lelkész szerint a *Biblia* nem Isten kijelentéseit tartalmazza, hanem azt csak emberek állították össze. Erre a vádra Úri azt felelte, hogy az együgyű hallgatóság félreértette mondatait, mert ő arról beszélt nekik, hogy manapság vannak olyan filozófiai irányzatok, amelyek a Szentírást csak emberi alkotásnak tekintik. Ő viszont sohasem mondta azt, hogy ezzel egyet is ért. Mindez azért érdekes, mert Szendrei Jánosné tanúvallomása jóval azután készült, hogy Úrit istenkáromlással feljelentették, vagyis az eredeti vádak között fel sem merült deista gondolatok terjesztése. Az eset kivizsgálása során további vádpontként viszont ez is felmerült, amely arra enged következtetni, hogy a deizmus bizonyos elemei ismertek voltak a lakosság előtt.²⁷ A bíróság ítélete szerint Úrit eltiltották hivatala gyakorlásától, de néhány évvel később sikeresen letette a szükséges vizsgákat, és felszentelték lelkésznek. Élete végéig a Békési Református Egyházmegyében szolgált, de néhány évnél tovább egyetlen gyülekezetben sem maradt, mert mindig konfliktusba keveredett híveivel.²⁸

A katonai határőrvidéken a 18. század végén református telepések alapították Debelliácsot. A falu megalapításával egyszerre jött létre az egyházközség is, de a gyülekezeti élet korántsem volt olyan szervezett, mint az egyházmegye más gyülekezeteiben: sokáig nem volt állandó lelkésze a településnek, és a hitélet sem volt intenzív. Ez valószínűleg azzal magyarázható, hogy a telepések között találhatóak voltak olyanok is, akik a törvény elől menekültek a határőrvidékre. 1805-ben Kovács János helybeli lakost a lelkész megfeddte, mert Kovács tagadta az isteni gondviselést, és azt állította, hogy ő is képes lenne egy új *Biblia* megírására, sőt Isten létezését is kétségbe vonta. Keresztényeségtelen kijelentései ellenére ügyét nem terjesztették az egyházmegye elé, a lelképásztor meglegedett azzal, hogy kijelentéseit visszavonatta, és megígértette vele, hogy rendszeresen fog élni az úrvacsorával: „*1805. január 29-én Kovács János konvikáltatott, hogy vallástalanságot és atheismust hintegetett, mely abban állott, hogy az Isten lételet megtagadta és Isten gondviselését kétségbe hozta, sőt e mellett egy bizonyos társaságban azt is állította, hogy ő új szentírást csinál. Ezen tévelygő*

vélekedéséről meg győzetett és amidőn magát szentül ajánlotta volna, hogy e féle beszédekről megőrizi, templomba jár, a szent vacsorával való élest meg nem utálja, melyet eddig cselekedet álta, mostan elhalgatódik az ő vétke és a Főtistelető Superintendientia eleibe nem terjesztődik, de ha több e féle vallástalanságba találhatik, az azt illető Főtiszteletű törvényszéknek kötelesség szerint átaladódik."²⁹

Az utolsó eset Köröstarcsán történt 1811-ben: Pap Mihály jegyző részegen ment el a lányok iskolai vizsgájára, és ott kijelentéseivel megbotránkozta a jelenlévőket, mert azt állította, hogy nem létezik a pokol, de számára a templom pokolnak számít. Tagadta Jézus megváltó voltát, Szűz Máriát egyszerűen lekurvázta, és Jézust fattyúnak nevezte. Mindeközben a katolikus vallást csúfolta, mert szerintük a purgatóriumban még módosulhat az ember üdvössége. A lakosság nagymértékű felháborodását mutatja, hogy többen is feljelentették a jegyzőt (pl. Újhelyi Mihály parasztgazda), majd ezt követően egyházi bíróság vizsgálta ki az ügyet. A vizsgálat során kiderült, hogy Pap néhány évvel korábban Békésen részt vett egy vacsorán, ahol a keresztény vallással ellenkező naturalista tanokról beszélgettek. (A tanúvallomás nem részletezi, mik voltak a tanok, de nem szabad felednünk, hogy 1796-ben Békésen már Fábrián János megszervezett egy vallásellenes közösséget.) Végül a bírák Pap Mihályt nyilvános bűnbocsánatra kötelezték, amelyet ő elfogadott, így elkerülte a világi bírósági eljárást, amely akár testi fenytésre is ítéltette volna.³⁰

A fentebb ismertetett esetek alapján megpróbálom megvizsgálni, hogy a népi hitéletben a vallásellenesség milyen mértékben terjedt el a Békési Református Egyházmegyében.

A rendelkezésünkre álló adatokból megállapíthatjuk, hogy valláskritikai kijelentéseket világi és egyházi személyek egyaránt tettek. A 18. század végén a református egyházban nemcsak a lelkipásztorok és a káplánok számítottak egyházi személynek, hanem a tanítók is, mert a tanítói hivatal egyfajta felkészülés volt a lelkészi vizsgára: a lelkészjelöltek többsége tanítószkodott, mielőtt felszentelését kérte volna.³¹ A vallásellenességgel kapcsolatba került laikusok között találunk vezető értelmiségit (orvos, főgondnok), valamint paraszti származású férfit és asszonyt is. Mindezek alapján felmerül a kérdés, hogy mennyire lehet a népi vallásosság körébe tartozó kérdésnek tekinteni a békési egyházmegyében tapasztalható jelenséget. Véleményem szerint igen, mert a népi vallásosság szempontjából nemcsak a mezőgazdasági tevékenységet folytató személyeket lehet a nép körébe tartozóknak tekinteni, hanem minden olyan laikus embert, akinek nincs teológiai képzettsége.³² Ráadásul a lelkész és gyülekezete közötti konfliktus a falusi társadalmi és erkölcsi normák rekonstruálására igazán alkalmas, mert a feljelentésekből megállapíthatjuk, melyek voltak azok a problémák, amelyek egy közösség vallási értékrendjét zavarták.³³ Tehát a tanítók és a káplánok valláskritikai kijelentései során a közösség reakciói az érdekesek, mert ezekből következtethetünk a népi vallásosság jellegére.

A vizsgált települések mindegyikén találunk olyan laikus személyeket, akik a vallásról alkotott elképzeléseiket megfogalmazzák: Öcsödön Konkoly András presbiter, Gyulán Glück Ferenc, Békésen a református egyház presbitériuma, Gyomán Szendrei Jánosné, Debelliácson Kovács János és Köröstarcsán Pap Mihály, valamint Újhelyi Mihály. Álláspontjuk nem egységes: Kovács János és Pap Mihály a kereszténység hittételeit vonta kétségbe, míg a többiek a vallás védelmére keltek. Úgy tűnik, hogy a valláskritikai gondolatok nemcsak egyéneket, hanem nagyobb közösségeket is érdekeltek, mert Fábián János Békésen egy közösséget hozott létre, amelyre a köröstarcsai jegyző, Pap Mihály is felfigyelt. Ezek alapján valószínű, hogy a hétköznapi életben rendszeresen jelen volt a radikális felvilágosodás vallásellenessége, mert Gyomán még egy parasztasszony is felfigyelt ezekre a gondolatokra.

Úgy tűnik, hogy a szóbeliségben terjedő filozófiai gondolatok egyfajta egyvelegét hozták létre a radikális felvilágosodás valláskritikai tételeinek. Több esetben is arról értesülünk, hogy a valláskritikai kijelentést megfogalmazó személy nem olvasott semmilyen filozófiai munkát, hanem csak szóbeli elbeszélésekben értesült a változásokról, pl. az öcsödi tanító vagy Pap Mihály a békésen elköltött vacsorája során. Ráadásul a források különbözőképpen nevezik meg a vallásellenes kijelentéseket: vallást csúfolónak, naturalistának vagy ateistának titulálják azokat. Ez azzal magyarázható, hogy a korabeli Magyarországon az ateista, deista, teista, naturalista, materialista, panteista, indifferentista, spinozista, libertinus kifejezések mindegyike egyetlen fogalmat, a vallásellenességet fejezte ki, nem tudtak ezek között különbséget tenni.³⁴

Amennyiben végignézzük az egyes eseteket, kiderül, hogy alig találunk olyan települést, ahol egyértelműen meghatározható lenne, milyen szellemi irányzatból vagy melyik filozófus művéből származtak a gondolatok. Egyetlen kivételnek talán Fábián János pere számít, az összes többi esetben sok minden más is hozzátapad a valláskritikai gondolatokhoz. A köröstarcsai jegyző a református hittételekhez ragaszkodva kigúnyolta a katolicizmust, miközben a természeti valláshoz közelítve tagadta Jézus istenségét. Uri Sándor istenkáromlása is összekeveredik a deizmussal (a *Biblia* csak emberi kezek alkotása). Gyulán egy politikai perbe valláskritikai vádakokat is bevontak, és az öcsödi tanítónak fogalma sem volt arról, milyen filozófiai irányzat tagadta a feltámadást. A legmesszebbre minden bizonnyal a debelliácsi telepes, Kovács János ment el, aki Isten létét is tagadta, miközben a deizmus tipikus jegyét, az isteni gondviselés teljes hiányát is hirdette.

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a Békési Református Egyházmegye területén a református közösségek ismerték a radikális felvilágosodás vallásellenességét, de nem voltak tisztában ennek a filozófiai irányzatnak a lényegével, mert annak különböző irányzatait összekeverték.

JEGYZETEK

- ¹ Curran, Mark: *Atheism, Religion and Enlightenment in Pre-revolutionary Europe*. Rochester, 2012. 140–141.
- ² Boros Gábor: *Imposztorok*. Magyar Filozófiai Szemle, 42. évf. (1998) 1. sz. 382–384.
- ³ Israel, Johnatan: *Democratic Enlightenment. Philosophy Revolution and human Rights 1750–1790*. New York, 2011. 283–296., 302–310.; Kasper, Walter (ed.): *Lexikon für Theologie und Kirche*. Bd. 3. Freiburg – Basel – Wien, 2006. 60–61.
- ⁴ Kis Bálint: *A Békési-Bánáti Református Egyházmegye története*. Békéscsaba – Szeged, 1992. 79–81.; Kovács Géza: *A Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése 1716–1848*. Szeged, 1998. 340–349.
- ⁵ Szabó Ferenc: *Az Alföld a 18. századtól a 20. század derekéig*. In: Szabó Ferenc: *Két és fél évszázad az Alföld történetéből*. Szeged, 2008. 137–210.
- ⁶ Geertz, Clifford: *Religion as a Cultural System*. In: Banton, Michael (ed.): *Anthropological approaches to the Study of religion*. London, 1966. 1–46.
- ⁷ Vovelle, Michel: *Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle*. Paris, 1973.; Tüskés Gábor – Knapp Éva: *Népi vallásosság Magyarországon a 17–18. században*. Budapest, 2001. 14–17., 22.
- ⁸ Vermes Gábor: *Kulturális változások sodrában. Magyarország 1711 és 1848 között*. Budapest, 2011. 153–161.; Holzhey, Helmut – Mudroch, Vilem (Hrsg.): *Die Philosophie des 18. Jahrhunderts. Heilige Römische Reich Deutscher Nation. Schweiz. Nord- und Osteuropa*. Basel, 2014. 1373–1389.; Balázs Péter: *Biblia, história, bölcsélet a felvilágosodás korában*. Budapest, 2013. (A továbbiakban: Balázs, 2013.) 154.
- ⁹ Bucsay Mihály: *Die Protestantismus in Ungarn*. Teil. 1. Wien, 1977. 277–280.
- ¹⁰ Kovács Ábrahám: *Hítvédelem és egyháziasság. A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával*. Budapest, 2010. 89–92., 108–111.
- ¹¹ Kókay György: *Javaslatok 1789-ből a könyvnyomtatás népszerűsítése érdekében*. In: Kókay György: *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*. Budapest, 1983. 170–171.; Fehér Katalin: *Népfelvilágosító törekvések Magyarországon 1777–1849*. Budapest, 2009. 84–90.; Labádi Gergely: *Az olvasó pásztor. A könyv médiuma a felvilágosult népnevelésben*. Erdélyi Múzeum, 2007. 3–4. sz. 61–78.; Tóth István György: *Írás, olvasás, könyv a paraszti műveltségben a 17–18. században*. Századok, 128. évf. (1995) 834–835.
- ¹² Sz. Kristóf Ildikó Sz.: *A számoktól a (jogi) szövegekig: alfabetizációtörténet, olvasástörténet vagy kommunikáció-történet?* Acta Papensia, 6. évf. (2002) 3–28.
- ¹³ Lukácsi Zoltán: *Szószer és világhossz. A magyar katolikus prédikáció a 18–19. század fordulóján*. In: Keszeg Anna – Vaderna Gábor (szerk.): *Prima manus. Tanulmányok a felvilágosodás korának magyar irodalmából*. Budapest, 2008. 61–63.
- ¹⁴ Schmidt-Biggemann, Wilhelm: *Teodícea és tények*. Budapest, 2011. 86–98.; Benitez, Miguel: *La face cachée des Lumières. Recherches sur les manuscrits philosophiques clandestins de l'âge classique*. Paris – Oxford, 1996.
- ¹⁵ Kiss Réka: *Református egyházfegyelmi iratok elemzési lehetőségei – korai példák*. In: Fülemüle Ágnes – Kiss Réka (szerk.): *Történeti forrás – néprajzi olvasat*. Budapest, 2008. 316–339.
- ¹⁶ Schmidt, Heinrich Richard: *Moral Courts in rural Berne during the Early Modern Period*. In: Karin Maag (ed.): *The Reformation in Eastern and Central Europe*. Aldersot, 1998. 155–181.
- ¹⁷ Mezey Barna: *A káromkodás bűncselekménye a Magyar feudális büntetőjogban*. Fialat Oktatók Műhelytanulmányai, 8. évf. (1985) 14–18.
- ¹⁸ Bató Szilvia: *OTKA PD 78211 Élet és testi épség elleni bűncselekmények a 19. sz. első felében (2009–2012) és Bolyai János Kutatói Ösztöndíj (2012–2015): A szokásjog működési mechanizmusai és a büntetőjogi modernizáció: a vegyes bűnösség a 19. század első felében*
- ¹⁹ „Szarom abba a Szent napba. Szarom belé mind a három Templomba, szarom belé mind az három Papnak a szájába, a Birónak, a Fő Bironak a szájába, a vice Ispánynak a tányérjára tsinálom a kurva Evangéliomodat, nékem az Isten sem parantsol.” (MNL CsML Csanád vármegye törvényszékének iratai, Büntenyítő törvényszék iratai, 1813, IV/A/11/g/1813 nr. 45.)

- ²⁰ Hegyi Ádám: „...kik hogy másoknál bőltsebbeknek láttassanak, a vallást tsífolják...” *A vallásellenesség problémája a szentesi református gyülekezetben a 18–19. század fordulóján*. Collegium Doctorum. Magyar Református Teológia, 9. évf. (2013) 107–124.
- ²¹ TtREL Egyházkerületi közgyűlési iratok. Papp János öcsödi tanító fegyelmi, 1795. I.1.b.35.595.; TtREL Békés-Bánáti Református Egyházmegye iratai. Egyházlátogatási iratok 1786-1843. I.29.h.1. Egyházlátogatás Öcsödön, 1794. november 22.
- ²² Benda Kálmán: *A magyar jakobinusok iratai*. III. kötet. Naplók, följegyzések, röpiratok. Budapest, 1952. 194–195., 217., 231.; Maday Pál: *A Békés megyei jakobinusok pere*. Körös Népe, 1. évf. (1956) 127–151.
- ²³ MNL BML Békés vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Vizsgálat Réz József szemorvos ügyében, 1795. IV/A/1/b nr. 207.
- ²⁴ TtREL Egyházkerületi közgyűlési iratok. Fábíán János békési iskolamester fegyelmi, 1796. I.1.b.36.644.; TtREL Egyházkerületi közgyűlési iratok. Fábíán János békési iskolamester fegyelmi, 1797.I.1.b.37.658.
- ²⁵ Elek László: *A jakobinus mozgalom és a felvilágosodás két üldözött Békés megyei képviselője: Réz József és Fábíán János*. In: Elek László: *Művelődés és irodalom Békés megyében*. I. kötet. A XVI. századtól a XIX. század derekáig. Békéscsaba, 1985. 64–77.
- ²⁶ MNL BML Békés vármegye nemesi közgyűlésének iratai, Fábíán János békési tanító kátéja, IV/A/1/b 579/1799.
- ²⁷ TtREL Egyházkerületi közgyűlési iratok. Uri Sándor gyomai káplán fegyelmi heterodoxia miatt, 1803. I.1.b.42.807.
- ²⁸ Szász Lajos: *A református lelkész és gyülekezete a 19. század első évtizedeiben*. In: Bárh Dániel (szerk.): *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon*. Budapest, 2013. 181.
- ²⁹ Gachal János: *Debeljácsi emlékkönyv 1838–1938*. In: Csete-Szemesi István (szerk.): *A debeljácsi (torontál-vásárhelyi) református egyház gyökerei, 200 éves múltja és jelene*. Budapest, 1994. 74. Sajnos a debelliácsi gyülekezet jegyzőkönyve elkallódott, mert sem a pancsovai levéltárban, sem az egyházközségnél nem sikerült megtalálnom, ezért Gachal által idézett szöveg hitelességét nem tudtam leellenőrizni. Vö.: *Történelmi Levéltár Pancsova Mikrofilmovana i digit. graota Matičnik knjiga opštine Debeljaču nr. 57*. Debeljača Reformatska crkva rodenih 1794–1838. Debelliácson őrzött legkorábbi jegyzőkönyv 1862-vel kezdődik.
- ³⁰ TtREL Egyházkerületi közgyűlési iratok. Pap Mihály köröstarcsai jegyző ügye, 1812. I.1.b.51.1048.; TtREL Békés-Bánáti Református Egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Köröstarcsa 1787-1833. I.29.i.100.
- ³¹ Dankó Imre: *A kollégium partikularendszere*. In: Barcza József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*. Budapest, 1988. 776.
- ³² A népi vallásosság fogalmának problémájáról lásd: Beck, Rainer: *Népi vallásosság és társadalomtörténet*. In: Vári András (szerk.): *A német társadalomtörténet új útjai*. Budapest, 1990. 38–57.
- ³³ Bárh Dániel: *Alsópapság és népi kultúra*. In: Bárh Dániel: *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon*. Budapest, 2013. 9–42.
- ³⁴ Balázs, 2013. 50–52.

A NYOMTATOTT SAJTÓ KEZDETEI EGY DÉL-ALFÖLDI KISVÁROSBAN: A SZENTESI FÜZETEK ÉS A SZENTESI LAPOK

PETŐ BÁLINT

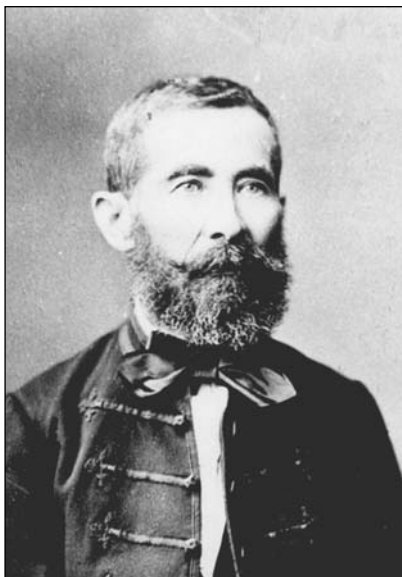
ABSTRACT

In the case of rural Hungarian cities the first local printed newspapers only appeared after the Reconciliation or even later after the turn of the century. This was the case in Szentes, a town in the Southern Alföld: Miklós Oroszi, the mayor of the town which had at the time a population of nearly thirty-thousand was the first to try his hand at newspaper publishing. The Szentesi Füzetek (Szentes Notebooks), published first in February of 1871 was not a newspaper that covered topics relating to the public sphere, but an agricultural periodical and after its issue zero no more issues were published. A few months later, however, the citizens of Szentes could hold in their hands the first locally printed „mixed content publication”, the Szentesi Lapok (Szentes Pages), published and printed by János Cherrier with László Honthy as the editor-in-chief. The high quality newspaper was not a business success and was discontinued after barely a year. After this Cherrier offered his subscribers a weekly periodical that was similar to its predecessor in all regards, the Alföldi Figyelő (Alföld Inspector), which was even more short-lived with only six issues published. But the enterprising printer did not give up, in August of 1872 he released the Szentesi Lap (Szentes Page) which became the success that he had hoped for becoming the town's first regularly issued, popular periodical.

Magyarországon a modern értelemben vett sajtótermékek megjelenése évszázados késést mutat a nyugat-európai államok tömegtájékoztatásához viszonyítva, s ha hazánk kisebb településeit vesszük górcső alá, ez a késés még inkább szembetűnő: a vidéki városok zöme esetében az első helyi nyomtatott újságok csak az 1867-es kiegyezést követően, illetve még később, a századforduló után jelentek meg.¹ A dél-alföldi Szentés életében sem volt ez másképpen: az akkoriban közel harmincezer lakosú városban² Oroszi Miklós próbálkozott elsőként lapkiadással.

Oroszi 1849 őszén, a szabadságharc bukását követően került Debrecenből Szentésre. A helyi református népiskola professzora lett, pótolva a posztjáról eltávolított Hajdú Lajos iskolaigazgatót.³ Oroszi 1853-ig a latin–német osztályokat irányította, amely a korszakban a gimnáziumi szintet jelentette. Szembetegsége miatt azonban otthagya állását, gazdálkodni kezdett, és hamarosan mezőgazdasági témájú publicisztikákat is írt országos lapokba. A gazdátársadalom által egyre jobban megbecsült és a helyi lakosság körében rendkívül népszerű Oroszit 1861 elején városi tanácsnokká választották, majd rövid ideig, 1861 májusától novemberig Szentés polgármesteri tisztségét is betöltötte, Bálint László városvezető váratlan halálát követően.⁴ Az abszolutizmus térnyerése miatt azonban lemondott hivataláról, visszavonult gazdálkodni, de továbbra is aktív közéleti tevékenységet folytatott. 1865 és 1867 között országgyűlési képviselő volt, majd 1867 decemberétől ismét a város polgármesterévé választották. Politikai ellenfelei viszont hamarosan, alig fél évvel később elérték, hogy Oroszit megfosszák hivatalától, sőt le is tartóztatták. A kétéves fogság után újra a mezőgazdaság jelentette számára a megélhetést, majd 1871. februárban megjelentette a város első nyomtatott újságját, a *Szentési Füzeteket*. A hírről a *Hódmezővásárhely* (akkori írásmódja szerint: *Hód-Mező-Vásárhely*) hetilap számolt be több hónapos késéssel, 1871. június 4-i számában. A közlemény szerint a kiadó és szerkesztő Oroszi még további öt füzet megjelentetését tervezi az év során, amelyre két forintért lehet előfizetni.⁵

A *Szentési Füzetek* a megjelenés dátuma alapján valóban a város első nyomtatott tömegtájékoztatási médiuma, azonban mégsem tekinthetjük Szentés első polgári sajtóorgánumának, több okból sem. Egyrészt – habár ez még nem volna kizáró ok – nem helyben nyomtatták, hiszen a településen ekkor még nem működött ilyen jellegű vállalkozás, hanem a szegedi Burger Zsigmond-féle nyomdában. Másfelől, nem közéleti hetilapról van szó, hanem elsősorban mezőgazdasági szakfolyóiratról: a „*Mezőgazdaszat, gyümölcstenyésztés és községi élet közlönye*” – olvasható a profil-megjelölés az ötvenkét oldalas újság címlapján, jelígeje pedig: „*Minden pályának szakismeret a vezér-fonal: E nélkül a legegyszerűbb tér is tömkeleggé válik. (Peterdi)*”.⁶ Az olvasóhoz címet viselő beköszöntő cikkben Oroszi Miklós a következőképpen fogalmaz a folyóirat úttörő szerepét, hiánypótló szándékát illetően: „*Mint a mezei gazdaszat és gyümölcstenyésztés szenvedélyes barátja egy szerény vállalattal*

1. ábra: Oroszi Miklós

(Forrás: http://www.szentesinfo.hu/cd/helyismeret/varostortenet/kepek/02_09_04.htm)

2. ábra: A Szentesi Füzetek borítólapja

bátorkodom a közönség elé lépni, melyre engem leginkább azon tapasztalatok ösztönöznek, melyeket 20 évi gazdálkodásom alatt a mezei gazdálkodás és gyümölcstenyésztés terén szerezni alkalmam volt. (...) En nyugodtan mondhatom, hogy azt ösmerném el életem legnagyobb jóltevőjének, ki engemet gazdálkodásom s kertészkedésem kezdetén azon ösmeretekre megtanított volna, melyeket néhány küzdelmes éven át, saját tapogatódzásaim után nem kevés anyagi károssal szereztem. Mennyire elébb volnék most minden tekintetben! Ha valahol, úgy itt mindenesetre igaz ez a régi közmondás: Boldog ember, a ki a más kárán tanulhat, és nem a magáén! (...) Az európai hírű magyar alföldnek pedig épen ezen része, a mi vidékünk, nagyon is igényli, hogy különösen a kis gazdák érdekében a mezőgazdaszat és gyümölcstenyésztés fejlesztésére minél elébb egy gyakorlati szaklap indíttassék... (...) Nem a hiúság tehát azon rugó, mely ezen szakközlöny megindítására ösztönzött, hanem egyedül a közjóra törekvés. Tapasztalásból tudom, hogy vidékünkön mik a hiányok a kisebb gazdákra nézve a mezőgazdaszat és gyümölcsészet mezején, s volt alkalmam tanulmányozni azon módokat, melyek által azon bajok némely részét orvosolni leghamarább s legkönnyebben lehet. (...) Ezek azon szempontok, melyekből kiindulva lépek e pályára; reményilem, hogy igazságszerető lelkek méltányolni fogják a közjóra célzó becsületes törekvést.”⁷

A lapban közölt cikkek jelentős hányada az előbbi célt szolgálja: a Mezőgazdaszat című cikk Szentes agrárviszonyait taglalja, s hasznos tanácsokkal látja el a gazdákat mind az állattenyésztés, mind a növénytermesztés általános kérdéseiről vonatkozásában, részletesen kitérve a lucerna termesztésének témakörére.⁸ Az ezt követő, Gyümölcstenyésztés című írásból megtudhatjuk, hogy a település és környéke elsősorban csemegezőlő, körte, meggy, cseresznye és alma termesztésére szakosodott – utóbbival kapcsolatban a szerző megjegyzi, hogy bár jól terem, „fája nem tartós a mi száraz kemény földünkben”.⁹ Ami pedig a szilvát és a barackot illeti, azok „kevésbé otthonosak nálunk”.¹⁰ A cikkben Oroszi megemlíti – bár nem részletezi – meghurcoltatását, mikor második polgármestersége idején (lásd fentebb) saját költségén gyümölcsfaiskolát létesített Szentesen: „az árva fejemhez mért halálos csapás a városi gyümölcsfaiskolát is megsemmisítette. Midőn a méltatlanul szenvedett hosszas rabság után kiszabadultam, a városi szőlő- és gyümölcsfaiskola helyett egy 35 hold területű nagyszerű mulatókertet találtam, melyet a tanács azon idő alatt nagy költségen, még pedig kölcsönpénzen állított!”¹¹ Mint írja, a gyümölcsfaiskola megsemmisülése késztette arra, hogy – egyéb lehetőség híján – legalább folyóirata hasábjain népszerűsítse a szőlő- és gyümölcsstermesztést: a következő cikkben részletes és igen szakszerű ismertetést kapunk az által a termesztett csemegezőlő-fajtákról.¹²

Ezután mindössze tizenhárom oldal foglalkozik közéleti témákkal *Községi élet* címszó alatt, de ott sem aktuális híreket közöl. Először a 48-as törvényeket kéri számon a választási rendszer, illetve a megyék rendezéséről, valamint a hamarosan

megjelenő, a községek rendezéséről szóló törvény¹³ kapcsán,¹⁴ majd egy erkölcsi jellegű, történelmi példákkal, valamint bibliai idézetekkel alátámasztott eszmefuttatást olvashatunk *Igazság a népek jóllétének alapköve* címmel, egyértelműen utalva saját személyes meghurcoltatására: „a polgároknak egymás iránti irigykedése és igazságtalansága megrontja a népek jóllétét. – Még százszorosa veszélyesebb az igazságtalanság, ha vele hatalom is egyesül ugyanazon embernél. – Nincs nagyobb ostora Istennek, mint az igazságtalan, irigykedő, roszelelkű, ravasz, kétszínű, boszúálló ember, midőn hatalomra jut. (...) Boldog azon nép, melynek igazságszerető előjárói és bírái vannak.”¹⁵ A *Szentes város helyzete közlekedési tekintetben* című cikkben a településnek az országos vasúthálózatba való bekapcsolását szorgalmazza, amely a gazdasági fejlődés, az urbanizáció szempontjából elengedhetetlen volna¹⁶ – a kérdéskörben már korábban, az 1860-as évek első felében is tett erőfeszítéseket a Szentesi Válsági és Gazdasági Bizottmány tagjaként, viszont a településnek még közel negyed századot kellett várnia az első vasútvonal megnyitására (1887).¹⁷ Végül egy rövid statisztikát találunk a közéleti rovat befejezéseként, amely Szentes főbb demográfiai adatait, illetve a haszonállatok számát tartalmazza az 1857-es és az 1869-es összeírás alapján. E szerint 1857-ben 26 094 lakosa volt a városnak (13 004 férfi és 13 090 nő), tizenkét esztendővel később pedig csekély, mintegy másfél ezer fős gyarapodás tapasztalható: 27 658 lakos, amelyből 13 477 férfi, 14 181 nő. A haszonállatok számát tekintve azonban jelentős csökkenés mutatkozik: 1857-ben 50 928 darabot írtak össze (lovat, szarvasmarhát, juhot és sertést), míg 1869-ben csak 35 779-et ugyanezen állatfajtákból. A legdrasztikusabban a sertésállomány fogyatkozott meg a bő egy évtized alatt: száma 13 151-ről mindössze 5231-re, tehát alig több mint a harmadára apadt.¹⁸ Az utolsó előtti, immáron számozás nélküli oldal gyakorlatilag hirdetésként értékelhető: *Szöllő-tövek és körte-oltványok árjegyzéke* címmel felsorolja mindazon szőlő- és körtefajtákat, amelyeket Oroszínál meg lehet vásárolni – „A megrendelések egyenesen hozzám intézendők”.¹⁹

A szerkesztő és kiadó több helyen tesz utalást folyóiratában a következő lapszámokra,²⁰ de tudomásunk szerint több példány már nem jelent meg a *Szentesi Füzetekből*. Oroszi Miklós sikertelen lapkiadását követően, 1871-ben családjával elköltözött Szentesről. Előbb a nógrádi Surányban gazdálkodott jól jövedelmező birtokán, később Nógrádverőcére – a mai Verőcemarosra – települt át, ott élt 1892-ben, hetvenéves korában bekövetkezett haláláig.²¹ Sajtótörténeti jelentősége helyi viszonylatban vitathatatlan, viszont lapja, mint már említettük, nem tekinthető az első szentesi modern hírközlési médiumnak – és ez nem is volt célja.

Az első helyi – és helyben is nyomtatott – hírlap megjelenésére azonban nem kellett sokáig várniuk a szentesi polgároknak: még az Oroszi-féle folyóirat kiadását megelőző évben, 1870 őszén Stammer Sándor polgármesterhez kérelmet nyújtott be Cherrier János gyöngyösi nyomdász. A Gyöngyösön, 1870. november

13-án keltezett levélben Cherrier a következőt írja: „*Tekintetes Polgármester Úr! Üzletemnek Gyöngyösről Szentés Városába leendő áttétele engedélyezése érdekében, a Nagyméltóságú Magy. Kir. Belügy Ministeriumhoz szerkesztett kérvényemet 1 db mellékletével, a' végből bátorkodom a Tekintetes Polgármester Úrhoz utalni, hogy az a Város Hatóság becses támogatása mellett, illető helyre eljuttatni kegyeskedjék.*”²² Stammer örömmel fogadta a nyomdász megkeresését, mivel eddig Szentesen ilyen jellegű vállalkozás nem működött. A város továbbította a belügyminisztériumhoz a kérelmet, egy támogató levél kíséretében: „*kérdéses üzletnek Szentés városábani megnyitása a városi közönségre nézve előnyösnek mutatkozik.*”²³ A minisztérium hamarosan jóváhagyta a kérelmet, így Cherrier János a következő év tavaszán átköltöztette Gyöngyösről nyomdagépeit, illetve üzletét a dél-alföldi településre, s megindította vállalkozását – nyomda, könyv- és papíráru-kereskedés, valamint kölcsönkönyvtár – az Úri utca (ma Petőfi utca) 2053. szám alatt, özv. Balogh Mihályné házában²⁴ (az épületet azóta elbontották).

Ugyanezen év nyarán pedig Cherrier kiadásában megjelent a város első hetilapja, a *Szentési Lapok*, az első számot 1871. július 9-én vehették kézbe az olvasók. A nyomtatott polgári hírközlés megindulása tehát ettől a naptól datálható Szentesen, amely csak minimális késést jelent Csongrád megye két másik városához képest²⁵: Hódmezővásárhelyen két és fél évvel korábban, 1869 januárjától jelent meg a hetente publikált *Vásárhelyi Közlöny* (felelős szerkesztő: Ábrai Károly, kiadó: Vodiáner Fülöp)²⁶, a következő évben a kérészéletű havilap, a *Hódmezővásárhelyi Szemle* (felelős szerkesztő: Garzó Imre, kiadó: Vodiáner Fülöp)²⁷, majd 1871. április elején indult a *Hódmezővásárhelyi hetilap* (felelős szerkesztő: Futó Mihály, kiadó: „*A lap-társulat*”)²⁸, mintegy három hónappal megelőzve a *Szentési Lapokat*. Makón is hamarabb sikerült saját újságot alapítani: 1870. október 2-án jelent meg először a Maros „*ismeretterjesztő, kereskedelmi és közigazdasági hetilap*” (felelős szerkesztő: Szél Ákos, kiadó: Satory István)²⁹. Csongrád esete némiképp meglepő, hiszen ott csak jóval később, 1890 elején jelentek meg az első helyi újságok: januárban a *Csongrád „társadalmi és közművelődési hetilap*” (felelős szerkesztő: Csongrádi Gábor, kiadója feltehetően Sima Ferenc)³⁰, márciusban pedig a *Tiszavidék „vegyes tartalmú hetilap*” (felelős szerkesztő: Éder János, kiadó: „*A szerkesztők*”)³¹. Csongrádot e tekintetben még – az akkoriban ugyan jelentős számú lakossal rendelkező, de városi státuszt nem élvező – Mindszent is évekkal megelőzte: lakosai már 1885 februárjától saját, a településsel azonos nevű, vegyes tartalmú hetilapjukat olvashatták (felelős szerkesztője Hubacsek Pál és Szobotka Gusztáv volt, kiadója pedig „*Az alapító Egyesület*”)³².

A vasárnapi megjelenésű *Szentési Lapok* – profilmegjelölése szerint „*Vegyes tartalmu hetilap*” – kiadója és sokszorosítója Cherrier János, felelős szerkesztője Honthy László volt, emellett Balogh János főmunkatársként szerepelt az impresszumban. Utóbbi nem sokáig tevékenykedett a lapnál: már a második számban,

az *Ujdonságok* rovatban olvashatjuk a rövid hírt, miszerint Balogh „*bizonyos okoknál fogva visszalépett*”.³³ Nincs adatunk arra nézve, hogy pontosan mi volt a főmunkatárs gyors távozásának oka, mindenesetre árulkodó, hogy néhány héttel később Balogh János saját készítésű röpiratot osztogatott a város lakosai körében, amelyben kritizálta egykori munkahelyét. Honthy László csípős hangvételű publicisztikában reagált *Szerkesztői nyílt levél. Balogh János urhoz* címmel. Balogh szerint „*senki más, mint egy kath. segédlelkész (...) mint valami sötét korbeli lovag oly gyönyörűen száguld fekete paripáján*”,³⁴ illetve utalást találunk a lap előfizetőinek alacsony számára is – Balogh János a röpiratában azt állította, hogy alatta több mint háromszáz előfizetője volt a *Szentesi Lapoknak*, amire Honthy a következőképpen reagál: „*Hová tette ön az eszét, midőn ezt írta?*”³⁵ Mindebből arra következtethetünk, hogy az újság előfizetőinek száma egy-két száz főnél nem lehetett több, amely az akkor közel huszonnyolcezer fős lakosságú település viszonylatában igen szerénynek mondható. Azt, hogy a lap a kezdetektől fogva küzdött az alacsony érdeklődés okozta hátrányokkal, bizonyítja, hogy fennállása során rendszeresen visszatérő téma volt az előfizetésre történő szerkesztőségi felhívás, hol címlapra beillesztett rövid közlemény, hol rövid hír, hol pedig publicisztika formájában: „*Pedig a mely megyének vagy városnak lapja van, abból lehet a megye avagy város szellemi életét megítélni*” – írja Honthy László három hónappal az újság megindulása után, a kevés előfizető okán panaszkodva.³⁶ Ezen kívül egy év alatt összesen tizenhét alkalommal találunk előfizetési felhívást a *Szentesi Lapokra*, van, hogy egy lapszámon belül kétszer is.³⁷

A fejléccen megtalálhatjuk az előfizetési díjakat, eszerint egész évre 4, fél évre 2, negyed évre pedig 1 forintot kellett fizetnie az olvasónak – az egyes lapszámok külön megvásárlására nem volt lehetőség. Szintén a fejléc tartalmazza a hirdetési tarifákat: a négyhasábos hirdetés 15, a háromhasábos 10, a kéthasábos 6, az egyhasábos pedig 3 krajcárba került. Az első lapszám címlapján olvasható, *Ok és okozat. (Beköszöntésül.)* címet viselő, Honthy által jegyzett vezércikk a sajtó felelősségéről, társadalmi szerepének fontosságáról értekezik, majd meghatározza az újság célkitűzéseit: „*Ily eszközt van szándékunk adni lapunk képében a nagy közönségnek, mely míg egyrésztől hű tükre leend minden a megyénk és városunk anyagi és szellemi terén mutatkozó mozgalmaknak, addig másrésztől a küszöbön álló törvénykezési s municipalis (helyhatósági) nagy átalakulás, népiskoláink, felsőbb tanintézetek, ipar, gazdászat s kereskedés, intézetek, egyletek, melyek megyénk és városunk kebelében alkottattak s ezekkel összefüggőkérdések érdekeit fogja képviselni, szóval: megyénk és városunk helyi közlönye leend. Hű tükre kíván még ezeken kívül lenni a »Szentesi Lapok« minden a megyén és városunkon kívüleső nevezetesebb mozzanatoknak is, melyeknek hogy hű képét hazánk fővárosából, hol az eszmék, események forrásai felbuzognak – összeállithassuk, kellőleg gondoskodtunk. Ezen valóban egy-egy életkérdést képező érdekek kiváló képvisellete mellett a szépirodalomnak is szentelendünk*

annyi tért, mennyit egy vidéki lap szentelhet; adni fogunk hasznosan mulattató, erkölcsnemesítő s szivképző beszélyeket s novellákat. (...) Ez lapunk programja, melynek értelmében – távol minden vallásfelekezeti s önérdékű pártszínezettől – kitűzött feladatunk megoldása s célja eszközlésében lelkiismerettel akarván eljárni, tisztelettel felkérjük hazánk, megyénk és városunk lelkes közönségét: sziveskedjenek a »Szentesi Lapok« fennállását anyagi és szellemi pártfogolásba részesíteni.”³⁸

A lap mindvégig igyekezett megfelelni a fentebb idézett célkitűzéseknek, beleértve a vallási és politikai semlegességet is. Vezércikkeiben, egyéb publicisztikáiban került a részrehajlás, rendszeresen beszámolt minden jelentősebb politikai mozgalom rendezvényeiről, s teret engedett az eltérő vélemények közlésének – a városvezetés iránt azonban nagyfokú lojalitást tanúsított.³⁹

3. ábra: A Szentesi Lapok címlapja

A *Szentesi Lapok* küllemét tekintve a korban széles körben elterjedt formai jegyeket mutatta: a négyoldalas újság első oldalán a legtöbb esetben vezércikket, egy aktuális kérdéskört, problémát feldolgozó publicisztikát találunk. A legtöbbet szereplő téma az újság egyéves fennállása alatt a távolsági közlekedés, ezen belül pedig főként a vasút ügye (kilenc vezércikk), amelynek megvalósítása fontos lépés lett volna a település urbanizációja, gazdasági fejlődése szempontjából.⁴⁰ Mint a cikkekből kiderül: a kérdés nem csupán az volt, hogy mikor kapcsolják be végre Szentest az országos vasúti vérkeringésbe, hanem – a *Vasuti kérdésünk* című cikksorozat⁴¹ keretében – jelentős vita alakult ki azzal kapcsolatban is, hogy a város melyik hálózat megépítését támogassa. A tekintélyes helyi polgár, Ausländer Lajos a Kiskunfélegyháza–Orosháza-vonal mellett érvelt, mások a Szolnok–Hódmezővásárhely-vonal mellett tették le voksukat.⁴² Visszatérő téma volt még többek között az iparosítás – különösen az iparegyletek alapítását szorgalmazó írások –, az oktatás, illetve több publicisztika született az 1872-es választások kapcsán is. A vezércikkek nagyobb része aláírás nélkül született, többségüket minden bizonnyal – a kor szokásának megfelelően – Honthy László felelős szerkesztő írta. Állandó rovatnak számított

a többnyire a vezércikket követő *Tárca*, ahol a szépirodalom kapott teret: novellákat, úti beszámolókat, anekdotákat, regényrészleteket, valamint verseket közölt. Szintén kiemelt helyen, általában az első vagy a második oldalon szerepeltek a városi közgyűlésekről és az akkoriban Szegváron tartott megyegyűlésekről szóló tudósítások; előbbiek gyakorlatilag hivatalos közlemény formájában jelentek meg, hiszen nem újságíró jegyezte le őket, hanem Szentés főjegyzője, Cicatricis Pál. A lap emellett rendszeresen közölt közérdekű információkat, például árverési és pályázati hirdetményeket, választási felhívásokat és eredményeket; iskolák beiratkozási és felvételi időpontjait, az év végi vizsgák idejét, illetve felhívta a figyelmet a különféle politikai, kulturális vagy más közeleti rendezvényekre, amelyek – elsősorban a bálók – sikerességéről később sok esetben be is számolt. A rendezvények közül érdemes kiemelnünk a színi előadásokat. Szentésnek ebben az időben állandó színházépülete még nem volt, de a lap lelkesen támogatta a helyi, Váradi Ferenc vezette társulatot: előadásairól közel három hónapig (1871. július–szeptember) önálló rovatban (*Szinészet*) tájékoztatta az olvasókat, s a rövid tudósítások mellé általában egy-két mondatos – építő kritikai – megjegyzést is fűzött, például: „nem tudjuk eléggé rosszulni a rendezőség azon hibáját, hogy Ippelberger⁴³ szerepét Hegyinek osztá, ki rosszul fogván fel, teljesen elrontá, nemcsak az önszerepét, hanem az egész darabot is”.⁴⁴

A második és harmadik oldalon többnyire helyi, megyei és országos, időnként pedig külföldi hírek kaptak helyet – a lap egyik nagy hibája, hogy nem volt állandó rovatszerkezete, ráadásul a rovatcímek is többször változtak az újság közel egyéves fennállása során: a többszöri arculatváltási kísérlettől minden bizonnyal az előfizetők számának emelkedését várták. A helyi és megyei eseményekről történő tudósítások között különösen értékesek számunkra azok a bulvár-, bűnügyi vagy egyéb olyan hírek, amelyek a korabeli szentesi társadalom mindennapi életébe engednek bepillantást. Ezekből például megtudhatjuk, hogy a városban rendszeresen tartottak különböző estélyeket, jótékonyági táncmultságokat, egyleti bálókat, amelyek szervezésében és lebonyolításában élen járt a város híres vendéglőse, Rambovsky József.⁴⁵ Nem voltak ritkák a különböző bűncselekmények, tragédiák sem: olvashatunk vendéglő előtti verekedésről,⁴⁶ részeg fogatos által okozott balesetről,⁴⁷ emellett a lap nagyjából egyéves létezése során tíz erőszakos szentesi halálesetet is közöl (hármán kútba,⁴⁸ öten a Kurcába⁴⁹ fulladtak,⁵⁰ egy idős asszony öngyilkos lett,⁵¹ egy tizenkét éves cseléd lány pedig istállóútzbén lelte halálát⁵²). A XIX. század utolsó harmadához képest elgondolkodtatóan fogalmaz a *Szentesi Lapok* az egyik vízbe fúlt, Demeter Antal esetében: „10-12 éves gyermek”⁵³ – ha a személyazonossága ismert, hiszen a nevét is említik, vajon miért nem tudták, pontosan hány éves volt? Meg kell még említenünk a viszonylag gyakori tüzeseteket is, az újság összesen hét ilyen balesetről számol be – ebből hatszor az udvaron tárolt széna, illetve szalma okozta a bajt, egy esetben pedig dohányzó fiatalok gondatlansága.⁵⁴

A különféle tragédiák mellett bőségesen jutott hely a könnyedebb híreknek, esetenként humoros történeteknek is a lap hasábjain: olvashatunk fináncokról, akiket bottal kergettek el a helyi árusok a piacról; két illetőről, akik kutyáikra kalapot téve sétáltak a városban a járókelők nagy mulatságára; idegenekről, akik majmokkal okoztak kisebb riadalmat a szentesi utcán; de említhetjük azt a debreceni polgárt is, aki visszaküldte a gázgyár díjszedő levelét, mert az németül követelte a tartozást, mire az ember ráírta, hogy „*Nichts deutsch*”, és visszaküldte a papírost.⁵⁵ Emellett megtudhatjuk, hogy 1872 elején Somogyban egy egyfülű és egyszemű gyerek született,⁵⁶ értesülhetünk egy sziámi ikerpár világra jöttéről is a Muraközben.⁵⁷ Egy állítólag 185 éves korában, 1724-ben Temesváron elhunyt öregemberről is hallhatunk,⁵⁸ vagy arról, hogy a legújabb tudományos kísérletek szerint egy ló étlen huszonöt napig is bírja, viszont víz nélkül öt nap alatt elpusztul⁵⁹ – utóbbi minden bizonnyal felettébb hasznos információ lehetett a többnyire mezőgazdaságból élő szentesi lakosok számára...

A külföldi hírek előbb *Külföld*, majd *Hírek a nagyvilágból* rovatcímen jelentek meg, amely meglehetősen rapszodikus volt mind megjelenési gyakoriságát, mind a tudósításra érdemes országok kiválasztását, mind pedig az onnan közölt információk hírértékét tekintve. A legnagyobb számban – feltehetően Cherrier János francia gyökerei miatt – a franciaországi eseményekről beszámoló, amúgy sem nagy terjedelmet élvező rovatban az aktuális politikai történések mellett olyan hírek is helyet kapnak, mint például egy francia kisasszony, aki XIV. Lajos nevét „*Kszui*” Lajosnak olvasta, mert a római számokat is betűknek hitte,⁶⁰ vagy egy nyolcvanhat esztendőes amerikai hölgy, aki még mindig sokat pörlekedik százhat éves anyósával.⁶¹ Érdekes – és bizonyos szempontból megmosolyogtató – következtetés, hogy Ausztriában történt eseményeket nem egyszer a külföldi rovatban közöltek, például egy bűvész bécsi előadásáról való beszámolót,⁶² illetve, hogy Komáromy György⁶³ meghalt Salzburgban.⁶⁴

A szerkesztőség folyamatosan igyekezett a sajtó társadalom iránti felelősségének is eleget tenni: gyakran – közvetlen kérés vagy felszólítás formájában – felhívták a helyi hatóságok figyelmét olyan problémás közügyekre, amelyek a lakosság mindennapi életét megkeserítették, avagy valamilyen veszélyt jelentettek a polgárookra nézve, illetve az is előfordult, hogy a társadalom bizonyos tagjait próbálták jobb belátásra bírni. A legtöbb esetben óvatosságra intik a lakosságot a csúszós, sáros, jeges járdákkal kapcsolatban, a hatóságok közül pedig általában a rendőrséget figyelmeztetik különböző problémás esetekre: például, hogy sok cseléd kutyákkal jár az utcán, ami veszélyes a gyerekekre;⁶⁵ hogy a vízmeregetés veszélyes a Kurca rozoga és csúszós fahídján;⁶⁶ hogy a rendőrség „*piaci járdáinkat az állongáló s beszélgető publikumtól tisztíttassa meg*”;⁶⁷ hogy egyesek éjszakánként puskákat durrogtatnak, zavarva ezzel az emberek nyugalmát;⁶⁸ hogy a csirkeüzéreket ki kéne tiltani a piacról,⁶⁹

Ország	A hírek rovatban való szereplés száma (db)	Százalékos arány
Franciaország	27	24,8
Nagy-Britannia	18	16,5
Német Császárság	14	12,8
Ausztria	9*	8,25
Oroszország	8	7,3
Amerikai Egyesült Államok	6	5,5
Olaszország	5	4,6
Törökország	4	3,7
Belgium	3	2,8
Románia	3	2,8
Perzsia	2	1,8
Argentína	1	0,9
Ausztrália	1	0,9
Csehország	1	0,9
Dánia	1	0,9
Fülöp-szigetek	1	0,9
India	1	0,9
Kuba	1	0,9
Spanyolország	1	0,9
Svájc	1	0,9
Szerbia	1	0,9
* A <i>Külföld</i> vagy a <i>Hírek a nagyvilágból</i> rovatban említve		

1. számú táblázat: A külföldi hírekben szereplő országok említés szerinti gyakorisága a Szentesi Lapokban

Forrás: saját készítésű statisztika

hogy a hatóság legyen erélyesebb, mert egy éjjeli tüzesethez hiába riasztották a tűzoltókat, nem volt sem ló, sem fecskendő, csak a csodának köszönhető, hogy nem történt nagyobb tragédia;⁷⁰ hogy az utcai üzletek sátrai túl alacsonyak (különösen a Weisz kereskedő ajtaja előtti), akadályozzák a gyalogos közlekedést⁷¹ stb. A szerkesztőség külön közleményben meg is köszönte a rendőrségnek az együttműködést: „A helyi sajtónak kötelessége az ellenőrködést megtenni, s hogy szavaink a pusztában kiáltozóéhoz hasonlóak ne legyenek, az az illető hatóság ügybuzgóságától függ”.⁷² Emellett figyelmeztették a különféle illetékeseket is, például, hogy a szivattyús kutakat pucolják ki;⁷³ hogy drága a hal a szentesi piacon, mert darabra adják, nem súlyra;⁷⁴ hogy a révészek túl sokat várakoztatják az utasokat a Tiszán – bezzeg ha az illető külön fizet nekik, azonnal átviszik a folyón.⁷⁵ A hatóságokon kívül nemegyszer fordult a *Szentesi Lapok* nevelő célzattal vagy egyéb hasznos tanáccsal a polgárok felé: a színházba járó fiatalok például ne „császározzanak” annyit az előadás alatt;⁷⁶ ha valaki tetőjavítást végez, zárja el az adott utcaszakaszt a balesetek elkerülése érdekében;⁷⁷ a színielőadásokat zavarják a vendéglőkben esténként összegyűlt kutyák hangos csaholásai⁷⁸ és a nézőtéren helyet foglaló gyerekek sírásai, kiabálásai, rendetlenkedései;⁷⁹ illetve mindenki irtsa a gazt a saját portáján⁸⁰ és kössön biztosítást, különösen a gyerekeire.⁸¹

Állandó rovat volt még a *Városi hirdetőkönyvből*, amely apróhirdetéseket, rövid hivatalos közleményeket, felhívásokat közölt; az aktuális gabonajegyzési árakat, illetve esetenként a tiszai vízállást is ismertető *Üzleti tudósítás*, valamint – bár nem rendszeres megjelenéssel – a *Nyílt tér*, ahol a szerkesztőség teret engedett – igaz, külön díjazás fejében – az eltérő olvasói vélemények ütköztetésének. Rövid életűnek bizonyult a *Szinészet* rovat, de nem az újság hibájából, hanem mert a Váradi-féle társulat 1871 őszén távozott Szentesről, és Hódmezővásárhelyre tette át a székhelyét, így a rendszeres előadások megszűntek a városban.⁸² Ugyancsak nem tartott sokáig a *Gazdászati rovat* – mindössze egyetlen megjelenést élt meg, mivel szerzője Balogh János volt, aki már az első szám után távozott a laptól, mint fentebb említettük. Három hónappal később új rovat indult a témában *Gazdászati és kereskedelmi értesítés* címmel, majd a következő év februárjában ismét találkozhatunk *Gazdászati rovattal* is az előbbi mellett.

Ha a *Szentesi Lapokat* a többségében a negyedik oldalon közölt hirdetései alapján vizsgáljuk meg, rögtön feltűnik, hogy nem csak az előfizetők, hanem a hirdetők is lassan találtak utat a város első saját közéleti sajtóorgánumához. Az első, 1871. július 9-i lapszámban mindössze egyetlen hirdetést találunk: Zoó János festész és fényképész tudatja, hogy „fényképészeti fölvételi helyiségét” ideiglenesen Joó Károly református kántor udvarában rendezte be. A következő számban is csupán kettőt találunk: Sajó Sándor tanító oktatást vállal a nyári szünet alatt, illetve Weinmann Bernát erősítő italt árul. Ráadásul az első lapszámok hirdetési grafikai szempontból is igen kezdetlegesek: szövegszerűek, grafikai elemeket nem tartalmaznak.

Hirdető vállalkozás vagy személy	Hirdető székhelye	A hirdető profilja, a hirdetés tárgya(i)	Hirdetések száma (db)
Handler Mór orvos	Pest	„titkos betegségek” és „elgyengült férfierő” gyógyítása	22
Rambovszky József vendéglős	Szentes	gőz- és kádfürdő, kávéház, vendéglő	22
Várady Lajos gyógyszerész	Szentes	gyógyszerek , kozmetikumok	22
Várady Lajos és Dózsa Béla gyógyszerészek	Szentes	Anatherin szájvíz és fogpaszta	20
Purjesz Dávid kereskedő	Szentes	ruhakereskedés	20
Cherrier János nyomdász és kereskedő	Szentes	könyv- és papíráru-kereskedés, írószer; tanonc részére álláshirdetés a nyomdába	9
Füchsl és Fia	Szentes	gőzfűrész malom, fakereskedés	9
Weinmann Bernát kereskedő	Szentes	erősítő ital, lópor, rosta, sparhelt, olajfestmények, bőrgarnitúra, sorsjegyek, kiadó szoba	9
Abaffy László kereskedő	Szentes	vegyes- és fűszerkereskedés	8
Csillag Ármin arany- és ezüstműves	Szentes	arany, ezüst, pipaáru	7
Dobray Sándor kereskedő	Szentes	bor, zsendely	7
Lázár és Sonnenfeld	Szentes	fakereskedés	6
Sréter Ferenc bádogos	Szentes	petróleumlámpák, zsiredények, bödönök	6
Steiner Dávid kereskedő	Szentes	ruhakereskedés	6
Schwartzkopf* Fülöp	Szentes	táncoktatás	6
Szentesi Takarékpénztár Egylet	Szentes	pénzügyi szolgáltatások	6
Vutsák János, Antal János és Balogh Mihály asztalosok	Szentes	koporsókészítés	6
Szentesi Gazdasági, Kereskedelmi és Bizományi Hitelintézet	Szentes	bankbetétek	5
* Kezdetben „Svarczkopf” formában szerepel			

2. számú táblázat: A Szentesi Lapokban legtöbbet hirdető vállalkozások és magánszemélyek

Forrás: saját készítésű statisztika

Az 5. számtól kezdve jelennek meg a professzionálisabb reklámok, ekkor már a szövegtől elkülönülve, a legtöbb esetben keretbe foglalva, egyre tetszetősebb formátumban, különböző grafikai megoldásokkal növelve a figyelemfelkeltő szerepet – a lap indulása után egy-másfél hónappal a hirdetőik egyre inkább bizalmat szavaztak az újságnak, és a hirdetések száma beállt egy viszonylag állandó szintre, csaknem teljesen kitöltve negyedik oldalt.

A fenti táblázatból láthatjuk, hogy négy vállalkozás különösen kiemelkedik a sorból, közülük is a legtöbbet hirdető személy Várady Lajos gyógyszerész volt, aki kétféle reklámot is nagyszámban megjelentetett a lapban: saját gyógyszerterápiáira termékeit, illetve Dózsa Bélával (egy másik szentesi patika tulajdonosával) közösen népszerűsítette az Anatherin termékcsaládot.

A hirdetések száma a második évfolyam utolsó márciusi számától fokozatos csökkenést mutat: a korábban reklámokkal telített negyedik oldalnak már alig a háromnegyed részét töltik meg a hirdetések, majd a tendencia folytatódik – az áprilisi lapszámokban már csupán feleannyi hirdetést találunk, mint másfél-két hónappal korábban, s a stagnálás átnyúlik a következő hónapra is. A május 19-i (II/20.) lapszámában azonban hirtelen ismét sok hirdetést láthatunk, és egy-két kivételtől eltekintve csak olyan vállalkozásokat, amelyek eddig nem reklámoztak a *Szentesi Lapokban* (például a fővárosi Rothschild & Comp.). A régi hirdetőik pedig javarészt eltűntek a hasábköről. Nincs adatunk arra nézve, hogy ennek pontosan mi volt az oka, bár a folyamatból egyértelműen látszik, hogy a korábbi hirdetőik egyre inkább elpártoltak az ekkor még mindig a kezdeti szinthez hasonlóan alacsony előfizetői létszámmal rendelkező újságtól. A szerény érdeklődést minden bizonnyal két tényező együttes hatása eredményezte: egyfelől a lap tipikus „gyermekbetegségei” (bizonytalan és többször változó rovatstruktúra, sok esetben a szentesiek számára érdektelen hírek, viszonylag sok helyesírási és tördelési hiba), emellett a helyi lakosságnak – még egy szakmailag makulátlan újság esetén is – több időre lett volna szüksége, hogy megbecsülje első saját hetilapját, és anyagi áldozattal – vagyis minimum negyedéves előfizetéssel – is hozzájáruljon annak fennmaradásához. Cherriernek azonban egyelőre sikerült új hirdetőket toboroznia – ő maga egyébként, ellentétben más, lapkiadással is foglalkozó, többprofilú vállalkozásokkal, nem reklámozta saját üzletét fokozott hangsúllyal, mint az a táblázatból is kitűnik.⁸³

Az üzleti szempontból nem túl sikeres *Szentesi Lapok* végül 1872 nyarán megszűnt. Cherrier János kiadó nem sokkal korábban (1872. május 30-tól) egy másik hetilapot indított Horváth Józseffel közösen, az *Alföldi Figyelőt*, amely hamarosan magába olvasztotta a *Szentesi Lapokat*, pontosabban: a két újság hivatalosan egyesült.⁸⁴ Honthy László így elvileg egyenrangú felelős szerkesztőként dolgozhatott volna Horváthtal, de annyira méltatlannak találta a helyzetet – főként, hogy nem sokkal korábban Cherrier még tagadta a *Szentesi Lapok* megszüntetési szándékát⁸⁵ –,

4. ábra: A Szentesi Lapok címlapja

hogy egy hét után kilépett az új laptól.⁸⁶ Újabb egy hét múlva azonban Horváth József is távozott,⁸⁷ ezután Cherrier János látta el a felelős szerkesztői teendőket is.

A *Szentesi Lapok*hoz küllemében, tartalmában, sőt hirdetői összetételében is nagyon hasonló *Alföldi Figyelő* nem bizonyult hosszú életűnek, összesen hat száma jelent meg. Ezt követően Cherrier ismét új vállalkozásba fogott: 1872. augusztus 11-én megindította a *Szentesi Lapot*, amely már beváltotta a hozzáfűzött reményeket, és Szentés első stabil megjelenésű, évtizedekig létező, népszerű sajtóorgánumává vált.

JEGYZETEK

- ¹ Bővebben lásd Kókay György – Buzinkay Géza – Murányi Gábor: *A magyar sajtó története*. Budapest, 1994.; Buzinkay Géza: *Kis magyar sajtótörténet*. Budapest, 1993.; Dezsényi Béla – Nemes György: *A magyar sajtó 250 éve*. Budapest, 1954.; illetve Kosáry Domokos – Németh G. Béla (szerk.): *A magyar sajtó története II/2. 1867–1892*. Budapest, 1985.
- ² Labádi Lajos: *Szentés város közigazgatása és politikai élete 1849–1918. Tanulmányok Csongrád megye történetéből XXII*. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 1995. (A továbbiakban: Labádi, 1995.) 273.
- ³ Hajdú Lajos volt a szabadságharc utáni megtorlások első helyi áldozata: a bűne az volt, hogy 1849. július 1-jén lázította a szentesi lakosságot az iskola ablakából kikiabálva, az uralkodó édesanyját is nyomdafestéket nem tűrő szavakkal illette, majd pedig mindezt röplapok formájában terjesztette. Emiatt később – felségsértés vádjával – húsz év várfogságra és teljes vagyonek Kobzásra ítélték. Közel hét évet töltött le büntetéséből, majd kegyelemben részesült, és a kisújszállási főgimnázium oktatója lett (lásd: Labádi, 1995. 21.).
- ⁴ Labádi Lajos: *Önkényuralmi közigazgatás – A szentesi önkormányzat változásai a múltban (VIII.)* (forrás: <http://ekonyvtar.vkszh.hu/?docId=37076>). A letöltés ideje: 2016. augusztus 15.)
- ⁵ Labádi Lajos: *Egy elfelejtett polgármester. Emlékezés Oroszi Miklósról (1822–1892)*. Szentési Élet, XXIII. évf. (1992) 40. sz. (A továbbiakban: Labádi, 1992.) 3.; illetve Labádi Lajos: *Az első szentesi folyóirat – 135 éve jelent meg a Szentési Füzetek*. Szentési Élet, XXXVII. évf. (2006) 22. sz. (A továbbiakban: Labádi, 2006.) 2.
- ⁶ Szentési Füzetek, 1871. február, I/1. (A továbbiakban: Szentési Füzetek) 2. – a lapszámozást tekintve hibás a kiadvány, ugyanis a borítólapon nem számolja bele: a számozás a tulajdonképpeni 3. oldalon indul, vagyis azt tekintik 1. oldalnak. A szövegben említett jellege viszont a valós – és nem a korabeli téves számozás szerinti – 2. oldalnak értendő. Ugyanezen az alapon eltérő lehet a kiadvány megítélése összes terjedelem szempontjából: csupán 48 számozott oldalt találunk, viszont, ha a borítólapon négy oldalt is belevesszük – márpedig jogosan, hiszen mind a négy oldalon található szöveg vagy más grafikai objektum –, akkor 52 oldalas újságról beszélhetünk. Jömagam az utóbbi számozást tartom helyesnek, így a további hivatkozások esetén az általam jelölt oldalszám eltérő a folyóiratban olvashatóhoz képest. A félreértések elkerülése érdekében zárójelben közlöm az eredeti számozást is (a szerző megj.).

- ⁷ Szentesi Füzetek, 3–6. (eredeti számozás szerint: 1–4.)
- ⁸ Szentesi Füzetek, 7–17. (eredeti számozás szerint: 5–15.)
- ⁹ Szentesi Füzetek, 21. (eredeti számozás szerint: 19.)
- ¹⁰ Uo.
- ¹¹ Szentesi Füzetek, 24. (eredeti számozás szerint: 22.)
- ¹² Szentesi Füzetek, 24–37. (eredeti számozás szerint: 22–35.)
- ¹³ Az 1871. évi XVIII. törvénycikk (*a szerző megj.*)
- ¹⁴ Szentesi Füzetek, 38–40. (eredeti számozás szerint: 36–38.)
- ¹⁵ Szentesi Füzetek, 44–47. (eredeti számozás szerint: 42–45.)
- ¹⁶ Szentesi Füzetek, 47–49. (eredeti számozás szerint: 45–47.)
- ¹⁷ Labádi, 2006. 2.
- ¹⁸ Szentesi Füzetek, 50. (eredeti számozás szerint: 48.)
- ¹⁹ Szentesi Füzetek, 51. (eredeti számozás nincs)
- ²⁰ Például: „Ezeknek gyümölcsészeti leírásuk a következő füzetben fog közölni.” (Szentesi Füzetek, 51. – eredeti számozás nincs); vagy „A megyék rendezéséről szóló törvény már készen van, a községek rendezéséről szóló törvény pedig az országgyűlésen rövid időn tárgyalás alá jön. Tehát a jövő füzetben már mi is foglalkozhatunk ösmertetésével.” (Szentesi Füzetek, 38. – eredeti számos szerint: 36.)
- ²¹ Labádi, 1992. 3.
- ²² Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Levéltára, V. B. 145. b) Szentes Város Tanácsának iratai 1849–1872 – Tanácsi iratok, 2026/1870.
- ²³ Uo.
- ²⁴ Labádi Lajos: *A város első nyomdása és lapkiadója – Százhusz éve hunyt el Cherrier János.* Szentesi Élet, XXXVII. évf. 25. sz. 2.
- ²⁵ Szegedet természetesen nem számítva, hiszen közigazgatásilag nem tartozott Csongrád megyéhez – itt jóval hamarabb találkozhatunk helyi nyomtatott sajtótermékkel: 1849-ben, még a szabadságharc ideje alatt jelent meg a *Tiszavidéki Újság* és a *Szegedi Hírlap*, 1858-ban érdekes próbálkozás volt a német nyelvű, *Ben Chananja* nevű, zsidó felekezeti folyóirat; majd 1859-ben megindult a város első jelentős, huzamosabb ideig megjelenő közéleti hetilapja, a *Szegedi Híradó*. (Bővebben lásd Lengyel András: „Közkatonái a tollnak...” – *Vázlatok Szeged sajtótörténetéhez.* Szeged, 1999. 13–19.)
- ²⁶ Kárász József: *A Csongrád megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1843–1970.* Szeged, 1974. (A továbbiakban: Kárász, 1974.) 120.
- ²⁷ Kárász, 1974. 58.
- ²⁸ Kárász, 1974. 55.
- ²⁹ Kárász, 1974. 79.
- ³⁰ Kárász, 1974. 26.
- ³¹ Kárász, 1974. 110.
- ³² Kárász, 1974. 83.
- ³³ Szentesi Lapok, I. évf. (1871) 2. sz. 3.
- ³⁴ Szentesi Lapok, I. évf. (1871) 6. sz. 1.
- ³⁵ Uo.
- ³⁶ Szentesi Lapok, I. évf. (1871) 14. sz. 1.
- ³⁷ Lásd a Szentesi Lapok 1872. március 24-i (II/12.) számának 1. és 3. oldalát.
- ³⁸ Szentesi Lapok, I. évf. (1871) 1. sz. 1.

- ³⁹ Az említett Honthy-féle beköszöntő cikken kívül az első szám 4. oldalán, az *Ujdonságok* rovatban még egyszer deklarálja a szerkesztőség a lap politikai semlegességét (*a szerző megj.*).
- ⁴⁰ Szentes és környéke abban az időben nem rendelkezett megfelelő minőségű közutakkal, sem vasúttal, egyetlen szállítási lehetőség adódott: a Tisza, s mindez nagymértékben akadályozta a település gazdasági fejlődését – lásd Ausländer Lajos: *Szentes topografiai, (helyrajzi) közlekedési és kereskedelmi viszonyai*. Szentesi Lapok, I. évf. (1871) 1. sz. 1–2.
- ⁴¹ Lásd: Szentesi Lapok, I. évf. (1871) 9. sz. 1–2.; I. évf. (1871) 10. sz. 1.; I. évf. (1871) 17. sz. 1–2.; I. évf. (1871) 18. sz. 1.; I. évf. (1871) 20. sz. 1.
- ⁴² Először a Szolnok–Hódmezővásárhely-vonal részeként épült meg a Kunszentmárton–Szentes helyiérdekű vasútvonal, 1887-ben adták át, majd – ugyanebben az esztendőben – engedélyezte Baross Gábor miniszter a Kiskunfélegyháza–Orosháza-vonal terveit is. Hat évvel később, 1893 októberében megindult a vonat-közlekedés Szentes és Hódmezővásárhely között is; végül, a következő évszázad folyamán mindkét vasútvonal teljességgel megvalósult – bővebben lásd Rózsa Gábor: *Száz éves Szentes vasútja*. MÁV Szentesi Építési Főnökség – MÁV Körzeti Üzemfőnöksége, Szentes, 1987.; illetve Vörös Gabriella (szerk.): *Száz éves a volt Szentes–Hódmezővásárhely helyiérdekű vasút: 1893–1949 – tanulmányok*. Koszta József Múzeum, Szentes, 1993.
- ⁴³ A korban népszerű, Karl August Görner által írt, *Angolosan* című vígjátékról van szó, lásd: http://mandadb.hu/common/file-servlet/document/47430/default/doc_url/187212161900.pdf. (A letöltés ideje: 2016. augusztus 26.)
- ⁴⁴ Szentesi Lapok, I. évf. (1871) 8. sz. 3.
- ⁴⁵ A lengyel származású Rambovszky 1865-ben költözött Nagyszentmiklósról Szentesre, és kibérelte a város főterén álló (azóta megsemmisült) *Zöldkoszorú* vendégfogadót, később megszerezte a mai Széchenyi-ligetben álló, általa „*Újvilághoz*”-nak keresztelt vendéglő (később évtizedekig ebben működött a Koszta József Múzeum, ma üresen áll) és a fürdő bérleti jogát is. Ő biztosított fellépési lehetőséget a színtársulatok számára is: a főtéri vendéglője udvarán nyári színpadot alakított ki, később – a vendéglő jelentős átépítése után – téli színpadot is létesített, emellett díszes kávéházi helyiséget is elkülönített. 1884-ben ő szervezett először a városban virágkiállítást. Három évvel később Szegedre költözött, ahol előbb a *Fekete Sas*, majd a *Hétválasztó* nevet viselő szállodát működtette. 1889-ben vendéglősként részt vett a párizsi világkiállításon. Budapesten hunyt el 1894-ben, ötvenkilenc éves korában. (Lásd Labádi Lajos: *Városunk leghíresebb vendéglője – Száztíz éve hunyt el Rambovszky József*. Szentesi Élet, XXXV. évf. (2004) 41. sz. 2.)
- ⁴⁶ Szentesi Lapok, II. évf. (1872) 20. sz. 3.
- ⁴⁷ Szentesi Lapok, I. évf. (1871) 7. sz. 3.
- ⁴⁸ Szentesi Lapok, II. évf. (1872) 13. sz. 3., illetve II. évf. (1872) 21. sz. 3.
- ⁴⁹ A várost kettészelő, a Tiszába ömlő csatorna (*a szerző megj.*).
- ⁵⁰ Szentesi Lapok, I. évf. (1871) 2. sz. 3.; I. évf. (1871) 6. sz. 3.; I. évf. (1871) 8. sz. 3.; II. évf. (1872) 19. sz. 3.
- ⁵¹ Szentesi Lapok, II. évf. (1872) 15. sz. 3.
- ⁵² Szentesi Lapok, I. évf. (1871) 18. sz. 3.
- ⁵³ Szentesi Lapok, II. évf. (1872) 19. sz. 3.
- ⁵⁴ Szentesi Lapok, I. évf. (1871) 6. sz. 3.; I. évf. (1871) 7. sz. 3.; I. évf. (1871) 12. sz. 3.; I. évf. (1871) 15. sz. 3.; I. évf. (1871) 18. sz. 3.; II. évf. (1872) 11. sz. 3.; II. évf. (1872) 16. sz. 2.
- ⁵⁵ Szentesi Lapok, I. évf. (1871) 12. sz. 3.
- ⁵⁶ Szentesi Lapok, II. évf. (1872) 6. sz. 3.
- ⁵⁷ Szentesi Lapok, I. évf. (1871) 16. sz. 3.
- ⁵⁸ Szentesi Lapok, I. évf. (1871) 21. sz. 3.
- ⁵⁹ Szentesi Lapok, I. évf. (1871) 15. sz. 3.
- ⁶⁰ Szentesi Lapok, II. évf. (1872) 13. sz. 3.
- ⁶¹ Szentesi Lapok, II. évf. (1872) 13. sz. 4.
- ⁶² Szentesi Lapok, II. évf. (1872) 14. sz. 3.

- ⁶³ Komáromy György (1817–1872): 1843–44-ben és 1847–48-ban Bihar megye követe az országgyűlésen, majd 1848–49-ben ismét képviselő. Részt vett a szabadságharcban, ő alakította Károlyi István gróf huszár-ezredét, ahol századosi rangban szolgált. Világos után Josefstadtban raboskodott, kiszabadulása után Párizsban telepedett le. A porosz–osztrák háborúban a Klapka-légió egyik szervezője volt, az 1861-es országgyűlésen képviselő. (forrás: http://mek.oszk.hu/03200/03260/html/Index_elemei/Lonyay_cd_frameset/Navbar/Framesetek/Poli%20hatter%20oldal/Labjegyzetek/Labjegyzet30.htm. A letöltés ideje: 2016. augusztus 27.)
- ⁶⁴ Szentesi Lapok, II. évf. (1872) 19. sz. 3.
- ⁶⁵ Szentesi Lapok, II. évf. (1872) 5. sz. 3.
- ⁶⁶ Szentesi Lapok, I. évf. (1871) 10. sz. 3.
- ⁶⁷ Szentesi Lapok, II. évf. (1872) 9. sz. 3.
- ⁶⁸ Szentesi Lapok, I. évf. (1871) 13. sz. 3.
- ⁶⁹ Szentesi Lapok, I. évf. (1871) 11. sz. 3.
- ⁷⁰ Szentesi Lapok, II. évf. (1872) 11. sz. 3.
- ⁷¹ Szentesi Lapok, II. évf. (1872) 18. sz. 3.
- ⁷² Szentesi Lapok, II. évf. (1872) 11. sz. 3.
- ⁷³ Szentesi Lapok, I. évf. (1871) 6. sz. 3.
- ⁷⁴ Szentesi Lapok, I. évf. (1871) 20. sz. 3.
- ⁷⁵ Uo.
- ⁷⁶ Szentesi Lapok, I. évf. (1871) 5. sz. 3.
- ⁷⁷ Szentesi Lapok, I. évf. (1871) 6. sz. 3.
- ⁷⁸ Szentesi Lapok, I. évf. (1871) 8. sz. 3.
- ⁷⁹ Szentesi Lapok, I. évf. (1871) 10. sz. 3.
- ⁸⁰ Szentesi Lapok, II. évf. (1872) 24. sz. 3.
- ⁸¹ Szentesi Lapok, II. évf. (1872) 4. sz. 3.
- ⁸² Szentesi Lapok, I. évf. (1871) 12. sz. 3.
- ⁸³ Ellentétben például a magyarkaniszi vállalkozóval, Bruck P. Pállal, aki lapjának, a *Kaniszi Újságnak* tekintélyes hányadát (általában a hirdetési oldal felét) saját vállalkozásai népszerűsítésére használta (*a szerző megj.*).
- ⁸⁴ Alföldi Figyelő, I. évf. (1872) 2. sz. 1.
- ⁸⁵ Szentesi Lapok, II. évf. (1872) 23. sz. 1.
- ⁸⁶ Alföldi Figyelő, I. évf. (1872) 3. sz. 3.
- ⁸⁷ Alföldi Figyelő, I. évf. (1872) 4. sz. 1.

„NÉMET BESZÉDET TARTOK A MAGYARUL NEM ÉRTŐKNEK,
AZTÁN MAGYART A MAGYAROKNAK”

Szemponatok Szász Károly vizitációs naplójának elemzéséhez

MOLNÁR SÁNDOR KÁROLY

ABSTRACT

The Hungarian Protestant church history literature does not deal much with the so-called Délvidék (Southern Region) Mission. This may be largely due to the border changes of the 20th century as well as the religious and ethnic transformations of the area. At the end of the 19th century Károly Szász, the Bishop of the Dunamellék Reformed Diocese, at the end of his church visitation journey, made a stop at the Alsóbaranya Diocese's Délvidék (Southern Region) Mission parishes. The historical value of the records of this journey is undisputable among humanities researchers. Use of the records provides the best opportunity to synthesize several sciences. The source that is analyzed in this study differs only in that it is Károly Szász's diary from his travels in May of 1984. Thus the source is a personal account which complements the records. We get an excellent picture on how Károly Szász experienced his journey to the Délvidék, and what sort of impressions he received during it. The diary is a vital part of the Southern Region's Protestant church history, which is almost entirely absent from recent parish summaries.

A „délvidéki” magyar protestáns egyháztörténet hiányosnak mondható. Külön historiográfiai tanulmány készülhetne a trianoni békét követően a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz került magyar református gyülekezetek történeti feldolgozottságáról és a feldolgozások irányítottságáról. A példa kedvéért két horvátországi példát említünk meg, melyek éppen ezen a területen élő reformátusok történeti

feldolgozottságának az esetlegességére hívják fel a figyelmet. Az egyik Kósa László vonatkozó tanulmányai, melyek még az 1980-as évek végétől a szerb–horvát háborút követően jelentek meg.¹ A tanulmányok igen kiváló forrásbázisra épülnek, és mutatják be az egyes gyülekezetek 19. század végi és 20. század eleji történetét. A tájegységhez tartozó többi egyházközségnek és az Alsó-Baranya–Bácsai Egyházmegyének a története azonban továbbra is szinte feldolgozatlan. Kósa László tanulmányainak témaválasztásánál érződik azok irányítottsága, ami egyáltalán nem von le a szerző munkájából, inkább erősíti a történeti esetlegesség érvét. A másik ún. „horvátországi” példa pedig „*A bizalom pecsége alatt*” – *Két püspöki vizitáció (1817 és 1885) és legújabb kori levéltári dokumentumok*² c. forráskiadvány. A cím tükrözi a kötet felépítését, azonban félrevezető az arányok és a „*műfajok*” tekintetében. A két 19. századi vizitációhoz kapcsolódó források között megtalálhatóak a teljesen hivatalos egyházlátogatási kérdőívekre adott válaszok mellett, Szász Károlynak³ az 1885. évi egyházlátogatásakor vezetett naplójának a vonatkozó részei. Továbbá közreadják a kötet szerkesztői az 1993–1999 közötti időszak alatt a Horvátországi Református Keresztény Egyház zsinati ülésein, valamint presbiter-gondnoki ülésein készített hangfelvételeinek az átiratát. A forráskiadvány a történeti forrásokat illetően nem alkot homogén egységet, hiszen vizitációs jegyzőkönyvek mellett tartalmaz még naplót és jegyzőkönyveket is. Mind a 19. századi, mind a modernkori források igen jelentősek, azonban tudományos apparátus és mutatók nélkül eléggé nehezen használhatók illetve értelmezhetőek a kiadványban található dokumentumok. Ehhez kapcsolódóan kell megjegyezni azt is, hogy csupán a mai Horvátország területére korlátozódott a szerkesztők figyelme, kivéve Szász Károly 1885. évi egyházlátogatásakor vezetett naplóját, ami már tartalmazza a „*Délvidéki misszió*” első meglátogatását.

Kósa László egyik vonatkozó tanulmányának bevezetőjében a következőképpen fogalmaz: „*A legutóbbi másfél században a Dráva–Száva közötti magyarok településtörténetük szerint két nagyobb csoportra oszlottak. Az egyiket Kórógy, Haraszi, Szentlászló és Magyarrétfalu lakossága alkotja, mely középkori, sőt valószínűleg honfoglaláskori magyar népesség maradáka, a Vuka és a Dráva mocsarainak védelmében vészelt át a török háborúkat. A másik csoport a múlt század második felében keletkezett bácskai és dunántúli kivándorlással, Szlávonía és Szerémség számos községében szóródott szét.*”⁴ Szász Károly vizitációs naplójából képet kaphatunk a 19. század végi szlavóniai és szerémségi protestánsok helyzetéről.

A mai Szerbia területén lévő református egyházközségekre vonatkozó források közreadása éppen úgy, mint történeti feldolgozottságuk szinte teljesen hiányzik. Igaz, ismeretterjesztő jellegű írás jelent már meg, de az nem tekinthető átfogó, szintetizáló történeti munkának.⁵ Az újabban készült egyházközség-történetekben és helytörténeti munkákban továbbra is esetleges a 19. századi vizitációs jegyzőkönyvekre és a hozzájuk kapcsolódó forrásbázisokra hivatkozás.⁶ Ezen hiány pótlására a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményében található

dokumentumok közül a *Bácsország* c. lap közli Szász Károly ún. „Délvidéki misszió” alkalmával vezetett naplóját.⁷ A Délvidék kifejezés mindenképpen pontosításra szorul, mivel ezen fogalom alatt kutatási témától és időszaktól függően egészen nagy akár több vármegyére kiterjedő területet is érthetünk, illetve csupán néhány településre szűkítve is vonatkoztathatjuk.⁸ A szakirodalomban és korszakban is bevett fogalom a „Horvát–Szlavón misszió” kifejezés, ami a kiegyezést követő belső államhatár által kettéosztott részre utal. A „szlavóniai magyar reformátusok” megnevezés, éppen Kósa László vonatkozó tanulmányának címében is megtalálható, ami mind történeti, mind egyháztörténeti értelemben teljesen eltérő képet mutat az ún. „Délvidéki misszió” fogalom alatt összefoglalható egyházközségek helyzetétől. Tehát a „Délvidéki misszió” kifejezés ebben az esetben Bács-Bodrog, valamint Verőce vármegye egyes területit jelentette. Jobbára az ún. egykori Csajkás határőrvidéket, azaz a Titeli járást foglalta magában, valamint az ettől délebben fekvő településeket, ami már szlavón területnek számított, tehát horvát közigazgatás alá esett. A címben megfogalmazott „Délvidéki misszió” tehát a Magyar Református Egyház egyik első hivatalos államhatáron átvélő missziói programjának tekinthető, ami azonban szervezetileg a Dunamelléki Református Egyházkerület Alsó-Baranya–Bácsi Egyházmegyéjének a részét képezte.⁹ A „Délvidéki misszió” az 1884-ben a Dunamelléki Református Egyházkerületben létrehozott missziói terület volt,¹⁰ amely további missziói körzetek tagolódott: (1) Banovce,¹¹ (2) Tiszakálmánfalva,¹² (3) Szeliste,¹³ (4) Beska.¹⁴

A „Délvidéki misszió” létrejöttének okait Szász Károly a következőképpen foglalta össze: *„Azért erős elhatározás kelt bennem itt egy jól rendezett református missziót szervezni, mely nem csak a banovcei kiköltözőtötteket, hanem a nagy terjedelmen hozzájuk csatolandó szórványokat is, egy felől megóvjva a horvát–szlavón s amellet pietista szellemű befolyásoktól, másfelől lelki szükségüket kielégítse s gyermekeik igazi protestáns s lehetőleg hazafias szellemben való nevelését is biztosítsa”*.¹⁵ A többi Egyházkerület missziói területétől eltérően azért jött létre az ún. „Délvidéki misszió”, mivel a kiegyezést követően a volt határőr kerület felosztása mellett megkezdődött a terület benépesítése. Ennek következtében jött létre pl. Tiszakálmánfalva és még számos település. Így a 19. század második felében a telepítések következtében jelentősen bővült a településhálózat. Az új települések minden esetben vegyes nemzetiségű és felekezeti képet mutattak. A helyi protestáns egyházi közigazgatás számára is kihívást jelentett a telepítések következtében erre a vidékre költözött lelki és vallásos igényeinek a biztosítása.¹⁶ A „Délvidéki misszió” létrehozásának fő oka tehát a lakosság telepítésben, vándorlásában keresendő.

Szász Károly, a Dunamelléki Református Egyházkerület püspökének első egyházlátogatási útja 1885-ben az Alsó-Baranya–Bácsi Egyházmegye gyülekezeteit érintette,¹⁷ majd közel tíz évvel később 1894. május 16–27. között külön is meglátogatta a „Délvidéki missziót”. A missziói központok ezen időszak alatt kiépültek, megerősödtek. Az egyházlátogatások alapvető forrása a vizitáció alkalmával

készített jelentés, amelyekből korszakoktól függetlenül az egyházközség és a település életére vonatkozó főbb adatok megtalálhatóak. Egyes esetekben peres ügyek irataival vagy azok másolatainak kíséretében küldték meg azt az egyházközségek lelkészei a püspöki hivatal számára.¹⁸ Szász Károly 1885 és 1894 közötti egyházlátogatásának két forrásbázisa van: egy hivatalos a vizitációs jelentések, és egy „*magánjellegű napló*”. A két rész között számos átfedés található. Napjainkra azonban egyes részei a hivatalos dokumentumokat tartalmazó köteteknek megsemmisültek, így azokat csak a „*napló*” segítségével lehet rekonstruálni.¹⁹ A tanulmány forrásbázisa tehát Szász Károlynak a délvidéki egyházlátogatásakor készített naplója. Bár „*naplónak*” nevezi maga a szerző is a művét, és ennek a műfaji jellegzetességei is erről tanúskodnak, azonban a Konventi Missziói Bizottsági jelentéssel egybevetve több alkalommal szinte bekezdésnyi egyezések találhatók.²⁰ Éppen a „*Délvidéki misszióra*” vonatkozó részek kérdőjelezik meg a „*napló*” napló voltát, és teszik „*félhivatalos*” dokumentummá. A hivatalos útról készített magánjellegű beszámolóban – a hivatalos dokumentumokkal ellentétben – sok esetben a közösség életére vonatkozó konfliktusok, illetve személyes ellentétek és sérelmek is megtalálhatóak. Ezen részletektől még inkább jelentőssé válnak Szász Károly feljegyzései. A „*napló*” két nagyalakú kötetet jelöl, amelyet bizonyosan nem vitt magával útjaira Szász Károly. Az utazásokra jegyzetfüzetet vitt a püspök, amelyekbe pontos jegyzeteket készített, ebből készült tehát a „*napló*”. A tisztázatban helyenként későbbi bejegyzések találhatók, amelyek az egyes egyházközségeknek tett ígéretek teljesítéséről vagy elmaradásáról tájékoztatnak.

A Szász Károly vizitációs útjáról szóló sajtóhíradások, valamint naplója is ugyanarról tudósítanak, miszerint a vizitáció szinte minden helyen társadalmi eseménynek is számított.²¹ Ennek ellenére még a helytörténeti irodalomban is csak ritkán térnek ki az esemény jelentőségére, leginkább annak külsőségeinek bemutatásával találkozhatunk. Feltételezhető, hogy a püspöknek a vizitáció alkalmával kötött ismeretségei inkább alkalomszerűek, mintsem hosszantartóak lettek volna. A „*Délvidéki misszió*” kétszeri meglátogatása azonban betekintést enged ebbe is, mivel a napló egyik-másik megjegyzése éppen a püspök és a helyi közigazgatási vezetők korábbi találkozására vonatkoznak.²²

A Dunamelléki Egyházkerület tolnai és alsó-baranya-bácsi egyházmegyéiben több német anyanyelvű egyházközség volt, azonban az egyházközségek zöme magyar anyanyelvű volt. A Szász Károly-féle vizitációs körút jegyzőkönyvei és csatolmányai is zömében magyar nyelven keletkeztek, azonban néhol találhatunk benne még latin részeket, illetve amennyiben az egyházközség tagjai német anyanyelvűek voltak, ők alkottak német részeket is. A vizitációs körút alkalmával Szász Károly püspök általában magyar nyelven tartotta meg a vizitációs körútjához tartozó igehirdetéseket és viszonzta a köszöntéseket. A „*Délvidéki misszió*” területén azonban ez teljesen másként alakult, annak ellenére, hogy a meglátogatott lelkészek és egyházközségek is magyar anyanyelvűek voltak. A „*napló*” és a sajtóhíradások²³

tájékoztatása szerint mindegyik település olyannyira vegyes nemzetiségű volt, hogy a német nyelv volt a legalkalmasabb a kommunikációs csatorna betöltésére. Szász Károlyt természetesen minden helységben fogadták a helyi világi előljárók és más felekezetek lelkészei is,²⁴ akiknek köszöntését szintén német nyelven köszönte meg. A vizitációs körútnak ez a protokolláris része volt, amit minden esetben követett a helyi magyar közösséggel való találkozás. A gyülekezetek presbitereivel, gondnokaival, tanítóival mindig magyarul egyeztetett a püspök. A körút szerves részét képezte a helyi iskolák vizitációja és a gyermekek kikérdezése is, amelyek szintén magyarul folytak.

Ugyancsak a vizitáció állandó része volt az iskolák meglátogatása, ami együtt járt nem csak a tanítókkal és a diákokkal való találkozásokkal, hanem az oktatás külső feltételeinek az ellenőrzésével is. Ennek szükségességét leginkább az indokolta, hogy: *„A községi iskolarend levén szabállyá s uralkodóvá, az állam a maga kezébe vette a közoktatás ügyét, a mi a nemzeti politika szempontjából is igen bölcs és hatályos intézkedés, ámbár reánk nézve, kik oda bevándorlott híveinknek – úgy a nyelv (magyar és német) mint a felekezeti érdek szempontjából felekezeti iskolát vagyunk kénytelenek fenntartani, a törvény és kormány intézkedései – nem mondom – sérelmesek, de felette terhesek. Mindenki, állami adójának 20%-ával kénytelen adózni a községi iskolára, tekintet nélkül arra, hogy járnak-e abba gyermekei vagy nem s járul-e saját felekezeti iskolája fenntartásához vagy nem. Megjegyzem, hogy a »község«-nek más fogalma van HSL.²⁵ országban, mint nálunk. Ott nem minden egyes falu vagy helység »község«. A község több kis falu vagy helység is lehet együtt véve. Néha 2-3-5 több helység alkot egy községet, mely egy adóközség, egy igazgatással, bíróval, jegyzővel. Iskolát azonban, ha telik 20%-os adójából, esetleg állami segély is járulván hozzá, tarthat fenn egynél többet, esetleg annyit ahány helységből áll. A törvényben meghatározott feltételeknek s kívánalmaknak minden községi iskola megfelel s eo ipso »nyilvánossági jog«-gal bír. A felekezeti iskola rendszerint »magán iskola«, de mint ilyen is némi feltételekhez van a léteztetése kötve (egyebek közt, hogy a tanító képes legyen a horvát nyelvre – mint tantárgyra – oktatni növendékeit). Ha minden feltételnek (a tanterem, a berendezés és felszerelés, horvát oklevéllel is képesített tanító, ennek fizetési minimuma stb.) megfelel: kérheti s meg is nyeri a nyilvánossági jogot, sőt kérhetik az azt fenntartók a 20% (vagy annak egy része) elengedését, amely azonban – annak adottságnak megfelelő, vagy kisebb, de arányos – községi »segély« alakjában adatik meg, tehát nem mentesség, hanem visszafizetés a községi pénztárból, ami szintén bölcs intézkedés éppen az iskola érdekében. Fájdalom a mi iskoláink, szlavóniai anyaegyházainkban és a missziókban, alig felelnek meg a törvény (szigorúan vett) minden követelményének s így nagy részök csak magánjellelű s híveink a mellett hogy azokat szegényesen fenntartják, a községi iskolára (melyet nem használhatnak, a 20%-os iskolaadót is kénytelenek fizetni).”²⁶*

Szász Károly a területen szolgáló lelkészekről és munkájukról szinte semmilyen feljegyzést sem készített, míg a tanítókról annál inkább. A tanítók esetében azoknak végzettségéről és pedagógiai módszereiről igen markáns véleményeket is megfogalmazott.²⁷

A missziói iskolákban oktató tanárok esetében – éppúgy, mint a lelkészek esetében is – később olyan speciális tudásra, azaz a horvát, később szerb nyelv ismeretére volt szükség, amely jelentősen szűkítette a területre helyezhető és véglegesíthető szolgálók körét. Ebből következően további kutatásokat igényelne a már a Szász Károly által meglátogatott gyülekezetekben és iskolákban tevékenykedő lelkészek, tanítók a helyi társadalomban betöltött pozíciójának a továbbadására, azaz a dinasztikára vonatkozó részletes feltárások.

Szász Károly a tanintézmények meglátogatásakor az előzetesen kapott adatokból készült, így útja során, ahol annak szükségét érezte, a helyi iskolai tanszertár számára eszközöket is adományozott.²⁸

A „Délvidéki misszió” területén lévő egyházközségek anyagi viszonyai össze sem hasonlíthatóak az egyházmegye többi egyházközségével, mivel legjobb esetben is csak tíz-húsz éves múltra tekinthettek vissza. Így a gyülekezeteknek sem régi értékes klenódiukai, sem más vagyontárgyai nem voltak. Egyik-másik egyházközségnek már volt harangja, de temploma még egyiknek sem. Imatermet, parókiát illetve iskolát viszont már mindegyik missziói központban felépítettek 1894-re. Ennek hátterében nem a gyülekezeti tagok anyagi vállalását kell keresni, hanem a közösségi földről való olcsó részesedést, valamint a jelentős mértékű konventi támogatást. A Magyar Református Egyház 1895-ben misszióra összesen 15 700 forintot osztott szét az öt egyházkerület gyülekezetei között, ami 48 egyházközség vagy missziói kör között oszlott szét. Mindebből hat egyházközség tartozott a Dunamelléki Református Egyházkerület fennhatósága alá, amelyek között 2650 forintot osztottak szét, amiből 2450 forint a „Délvidéki misszió” egyházközségeit illette.²⁹ Ezen összegnek megfelelő támogatásban részesültek a „Délvidéki misszióhoz” tartozó településeken élő reformátusok, amelyet továbbiakban kiegészítettek még az egyházkerület által adott eseti támogatások is.

A vizitációk alkalmával keletkezett iratok olyan pillanatképek, amelyek alapján nem csak egy gyülekezet élete, a lelkész munkája, de sokszor annak társadalomtörténete is rekonstruálható. Ezen forrásbázisok olyan lehetőséget nyújthatnak a kutatóknak, amelyek gyakran túlmutatnak a felekezeti és etnikai határokon. Az egyházlátogatások legmagasabb szintje a püspöki vagy más néven generális vizitációk, amelyeknek dokumentumairól készült másolatok gyakran megtalálhatóak az egyházközségi iratok között is. A 19. században az egyházlátogatások történetéhez kapcsolódóan a helyi, illetve a felekezeti sajtótermékek is jelentős forrásértékkel rendelkezhetnek, hiszen pontosabb tájékoztatást nyújtanak az egyes

vizitációs alkalmak eseményéről, fogadtatásáról. Átfogó egyházközség-történetekben és helytörténeti munkákban ezen híradások azonban jegyzetként jelennek meg, ami jól tükrözi az egyházlátogatás akció voltát és helyét az egyes településeken élők történeti emlékezetében. Szász Károly gyülekezetlátogató körútjáról „naplót” vezetett, melyhez hasonló jellegű forrás sem a római katolikus, sem az evangélikus, sem más korabeli vagy későbbi református egyházkormányzótól nem ismerünk. A forrás értékét és súlyát tovább növeli, hogy a „Délvidéki misszió” név alatt összefoglalható egyházközségek közül több mára a történeti múlt részévé vált. A 20. és 21. századi határ és etnikai változások következtében a missziói körök közül mára csak néhány helyen található magyar református közösségek.

JEGYZETEK

- ¹ Kósa László: *Maradék. Vallás és anyanyelv konfliktusa egy szerémségi községben a 19–20. század fordulóján.* Magyarorsággutató. A Magyarorsággutató Csoport évkönyve. 1989. 7–22.; Kósa László: *Vallási mozgalmak Dél-Magyarországon az újkorban.* In: Kósa László: *Egyház, társadalom, hagyomány.* Debrecen, 1993. 135–146.; Kósa László: *A szlavóniai magyar reformátusok egyházi és társadalmi állapota 1885-ben.* In: Arday Lajos (szerk.): *Fejezetek a horvátországi magyarok történetéből.* (tanulmányok) Budapest, 1994. (A továbbiakban: Kósa, 1994.) 43–72.; Kósa László: *Tordince horvát református falu.* In: Banzerowsky Janus (szerk.): *Hungaro-Slavica.* Budapest, 1997. 159–168.; Kósa László: *A kunágotai áttérés.* In: Gyáni Gábor – Pajkossy Gábor (szerk.): *A pesti polgár. Tanulmányok Vörös Károly emlékére.* Debrecen, 1999. 109–123. Ezen tanulmányok megtalálhatóak legutóbb, összefoglalóan jelentek meg: Kósa László: *Művelődés, Egyház, Társadalom.* Budapest, 2011. (A tanulmányban erre a kötetre vonatkoznak a hivatkozások.)
- ² Keresztes Dániel – Hamarkay Ede (szerk.): *„A bizalom pecsége alatt” – Két püspöki vizitáció (1817 és 1885) és legújabb kori levéltári dokumentumok. I–II.* Erdőkertes, 2004. (A továbbiakban: Keresztes – Hamarkay, 2004.)
- ³ Szász Károly (Nagyenyed, 1829. június 15. – Budapest, 1905. október 15.) ref. lp., püspök, politikus, költő, műfordító, MTA tagja. Középkorlát Nagyenyeden végezte, majd Kolozsváron és Pesten tanult. Részt vett az 1848–49-es forradalom és szabadságharcban, a vallás- és közoktatásügyi minisztérium fogalmazójaként majd honvédként. 1850–51-ben házitanító volt Bején, majd 1851–53 között a Nagykőrösi Református Gimnázium tanára volt. 1853–1857 között tanított Kecskeméten és Kézdivásárhelyen. Lelkipásztori szolgálatra hívták meg 1857-ben Kunszentmiklóásra, majd 1862-ben Kiskunhalasra és 1863-ban Szabadszállásra. 1865-ben a fülöp-szállási kerület országgyűlési képviselőjévé választották. 1867–84 között a vallás- és közoktatásügyi minisztériumban dolgozott. 1884–1903 között a Dunamelléki Református Egyházközség püspöke volt. Irodalmi munkássága viszonylag jól feldolgozott, amelynek maradandó részeit műfordításai adják. Annak ellenére, hogy számos publikáció mutatja be munkásságát, sem politikai, sem egyházkormányzói tevékenysége nem mondható szisztematikusan feldolgozottak. Jelentőségét mutatja, hogy a Kecskeméti Református Múzeum 2015-ben önálló időszaki kiállítást szentelt munkásságának. Novák Sándor: *Szász Károly élete és művei.* Mezőkövesd, 1904; Beliczay Angéla: *Szász Károly. Emlékezés születésének 150. évfordulóján.* Theologiai Szemle, 1979. 3. sz. 178–183.; Beliczay Angéla: *Szász Károly, a püspök.* In: Kálvin téri tanulmányok. Budapest, 1980. 77–86.; Szatmári Judit: *Szász Károly pesti lelkész, a „költő-püspök”.* In: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten. I. kötet.* Budapest, 2006. 503–510.
- ⁴ Kósa, 1994. 202.
- ⁵ Margit István: *Református püspöklátogatások Bácskában.* Bácsország, 1995. szeptember 7., 5.
- ⁶ Pl.: Virág Gábor: *A feketeci református iskola története.* Újvidék, 2005. 181.; Ágoston Sándor – Hodosy Imre – Csete Szemesi István – Kiss Antal – Margit István – Póth Lajos – Sárközi Ferenc – Stanyó Tóth Gizella – Szabó Lajos: *A megtartó egyház. A feketeci református gyülekezet történetéből.* Újvidék, 2008
- ⁷ Molnár Sándor Károly – Szatmári Judit: *A délvidéki református misszió 1894-ben. Szász Károly vizitációs naplója.* Bácsország, 19. évf. (2015) 4. sz. 42–47. Mivel a forrás kiadása folyamatban van, ezért a tanulmányban

- az eredeti szövegére és annak lapszámozására hivatkozom. Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (RL) A/1. i. vizitációs iratok, Szász Károly vizitációs naplója I–II. kötet (A továbbiakban: Szász, é.n.), Délvidéki misszió II. kötet. 411–456.
- ⁸ A téma sokrétűségéhez ad támpontot: Kókai Sándor (szerk.): *A Délvidék történeti földrajza. A Nyíregyházán 2006. november 17-én megtartott tudományos konferencia előadásai*. Nyíregyháza, 2006.
- ⁹ Érdemes megemlíteni, hogy egészen 1921. október 7-ig az USA-ban létrejött magyar egyházközségek szervezetileg a Magyar Református Egyház szervezetéhez missziói területként tartoztak.
- ¹⁰ A Dunamelléki Egyházkerületben ezt követően további missziói körzetek létesültek, amelyek területén létesült egyházközségek zöme a 20. században erősödött meg, vált önállóvá. Így jött létre Pécsi, Ercsii, Hévizgyörk-Hatvani, Gyöngyös-vidéke, Törteli missziói körzetek.
- ¹¹ Missziói körei voltak: (1) Pajzos puszta és vidéke, (2) Sid és vidéke, (3) Ivance puszta, (4) Nemce, (5) Djeletovce puszta, (6) Jankovce, (7) Vukovár, (8) Vinkovce, (9) Bród, (10) Vroplje. Hamar István (szerk.): *A Dunamelléki Evang. Reform. Egyházkerület Névtára az 1893-ik évre*. Budapest, 1893. (A továbbiakban: Hamar, 1893) 13.
- ¹² Missziói körei voltak: (1) Titel, (2) Zsablya, (3) Alsó- és Felsőkovil, (4) Gardinovcze, (5) Kovil-Sz. Iván, (6) Káty, (7) Csúrogh. Hamar, 1893. 12.
- ¹³ Missziói körei voltak: (1) Zdenca köre (Ó és Új-josva, Orahovác, Belovina, Dolcze, Bakacsics, Bankócz), (2) Golincze köre (Novoszelló, Bacsiába, Markócz), (3) Verpolye köre (Garcsin, Szelna-Trenyje, Csajkovce), (4) Ferisancze köre (Gyorgyenovác, Petrova, Petrapolya, Kutova, Kucsánze), (5) Pozsega köre (Szlatinik, Jurkovác, Loncsics), (6) Nasicz köre (Koska, Martin, Prebisovác, Sipovác). Hamar, 1893. 12.
- ¹⁴ Missziói körei: (1) Becsmen, (2) Dobanovce, (3) Puszta-Molyavolya. Hamar, 1893. 8–9.
- ¹⁵ Szász, é.n. 411.
- ¹⁶ A Bács-Szerémi Evangélikus Egyházmegye területén a 19. században mintegy 17 egyházközség alakult, melyek zöme éppen az ún. „Délvidéki misszió” névvel összefoglalt területre esik, melyhez további négy missziói kör társult. Általánosságban megállapítható, hogy ezen területen az evangélikus egyház a reformátusoktól jobban szervezett volt. Bierbrunner Gusztáv: *A Bács-szerémi Ág. Hitv. Ev. Egyházmegye monográfiája*. Újvidék, 1902. 180–236.
- ¹⁷ Keresztes – Hamarkay, 2004. 252–264.
- ¹⁸ A vizitációra vonatkozóan mérvadó Kósa, 1994. 203–207.
- ¹⁹ A Szász Károly-féle vizitációs iratok közül a Pesti Egyházmegye vizitációs anyaga megsemmisült, így az csak a naplójából rekonstruálható.
- ²⁰ *A Magyarországi Reformált Egyház Egyetemes Konventjének Jegyzőkönyve 1895. április 2–6*. Debrecen, 1895. 75–91.
- ²¹ A „naplóban” Szász Károly a kivételekről is feljegyzést készített: „25-kén d. u. két óraker indultunk Bródról, Dálya felé. Vrpolyén ismét vártuk a kissé távol fekvő községből ottani híveinket – de azok most se jöttek ki az állomásra. Úgy látszik nem nagyon érdeklődtek a püspöki látogatás iránt. Különbben is, mondja a missziói lelkész, nagyon közönyesek s vallási ügyökkel nem sokat gondolnak.” (Szász, é.n. 448.)
- ²² „Itt legelőször Mihailovich Plato – poznai főszolgabíró (Bezirksvorstand) üdvözölt, ugyanaz, – a kivel, mint akkor segédszolgabíróval, kilenc évvel ezelőtt, Alsóbaranyabácsi em. körútamban, Kórógyról Banovczéra menőben találkoztam volt, s kivel azonnal egymásra ismertünk” (Szász, é.n. 420.)
- ²³ Kármán József: *Püspöki látogatás a missziói egyházakban*. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 37. évf. (1894) 22. sz. 344–345.; Schneider Pál: *Püspöki látogatás a missziói egyházakban*. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 37. évf. (1894) 23. sz. 360–361.; Tóth Lajos: *Püspöki látogatás a missziói egyházakban*. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 37. évf. (1894) 24. sz. 376–377.
- ²⁴ Pl. Sajkásszentivánon: „Ígérletünk szerint a görög keleti templomhoz siettünk. Itt váratlan tisztelet várt reám. A lelkész – a nevét is idejegyzem, Stepenov Emil – gyönyörű, tekintélyes alak s ékesszóló, mint a gkel. lelkészek közt igen sokan, teljes papi ornátusában, tarka selyem palliumával, a templomajtóban várt reám s hódolattal vezetett be a templomba, hol hívei nagy számban voltak összegyülekezve. Az ikonium földre tolvá, láttatta a szent helyben az oltárt, rajta a szent edényekkel s a nyitott evangéliummal, fölötté az égő lámpa. A templom hajójában pedig a nyitott ikonium és az oltár előtt a négy rúdon álló sátor (baldachin-menyezet) alatta szőnyeg,

melyre engem állított s ő előmbé állva, szerb nyelven hosszú beszédet intézett hozzám, melyet én természetesen nem értettem, de kivethetem mozdulataiból s hanglejtéséből, hogy hódoló mély tisztelettel szólott. Felelni akarván, halkán kérdeztem tőle, magyarul szólhatok-e vagy németül, mivel szerbül nem tudok. Ő, kezemet megfogva (mialatt az ikonium nyílt részén át az oltárhoz vezetett s annak lépcsőjére állított) azt mondá: magyarul, a hívek közül többen értik ezt, mint a németet. Mire én, az oltár lépcsőjéről intéztem beszédemet a gyülekezethez. Megköszönve a váratlan s engem meg sem illető ily megtiszteltetést, elmondtam előbbi (minisztériumbeli) állásomban szoros összeköttetéseimet a gkeleti egyházakkal, mint ügyeiknek sok éven át előadója, részt vevő autonómiajuk szervezésében, a görög és román metropoliták szétválasztásában, miniszteri biztos részvételemben néhai Ivackovich Prokop pátriárka beiktatásában, jó viszonyomat utódával Angelich Germán patriárchával s a mostanival Brankovich Györggyel. Meleg érdeklődésemről egyházuk iránt, áttértem a görög keleti és protestáns egyházak s a magyar és szerb nemzet közötti érdekösszetszálra, s a közös haza szeretetében való együttartozásuk szükségessége és üdvös voltára, stb. stb. – A jelenet, a különös helyzet, a beszédek – nagy benyomást tettek, megvallom, reám is s azt hiszem hallgatóimra is, mert talán példátlan eddig, hogy az ortodox egyház papja és népe egy kálvinista püspököt így fogadjon s templomában, oltára előtt beszélni engedjen. (Sajnálattal hallottam később, hogy a lelkész azért szemrehányásokkal is illettetett, melyeknek azonban nagyon következménye nem lett.)” (Szász, é.n. 419.)

²⁵ Horvát–Szlavón

²⁶ Szász, é.n. 422.

²⁷ Lásd pl. a becsmeni tanítóról: „A tanító Schladt Frigyes, ki négy gimnázium végzése után két évet tanult a Nagykőrösi képezdében, de oklevélig nem jutott; mint miveltségére, úgy külsejére s modorára is félparaszt; de ügyes tanító. Gyermekait jól fegyelmezi, figyelemre oktatja s abban tartja. Ha keveset is, de azt jól tudják s értelmesen felelnek. Olvasásban, írásban, számvetésben elég erősek – s mi kell egyéb, egy sváb paraszt fiúnak? Szépen énekelnek s tisztességes magaviseletre vannak szoktatva.” (Szász, é.n. 429.); lásd pl. a dobanovcei tanítóról: „Tanítójuk Schladt Henrik, a becsmeninek testvérbátyja, bár Nagykőrösen oklevelet szerzett még 1863 – az új tan- és vizsgálati rendszer életbe lépte előtt, tanítónak nem ér annyit, mint becsmeni okleveletlen öccse. A gyermekek (25 f. és 29 l.) ez évben többen vannak az előbb jegyzetnél. Négy osztályba vannak osztva. A kisebbek elég jól olvasnak – a biblia történetből persze az örökös József történetét, ezt a magában nagyon szép, biblia történetnek mégsem elegendő mesét, értelmesen, s nem bemagolva, hanem kérdésekre, jól mondják.” (Szász, é.n. 430.)

²⁸ Lásd pl. a dobanovcei iskola számára: „A nagyobbak a földrajzból, természetrajzból, számtanból, meglehetősen felelgetnek. Földrajzból csak Horvát–Szlavón országról tudnak, mert más térképük nincs. Erre a lelkész előre figyelmeztetvén, ajándékkul hoztam nekik egy Magyarország térképét, melyen HSL. ország is ott van s megmutattam, hogy ezek együtt a Sz. István birodalma, melynek egyik alkatrésze HSL. ország is. A gyermekek szorgalmasan járnak az iskolába.” (Szász, é.n. 431.)

²⁹ B. Gy.: Az ev. ref. egyház konventje Budapesten 1895. április 2-ik és következő napjain. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 38. évf. (1895) 15. sz. 233–237., különösen 236.

EGY AMERIKAI... BELGRÁDBAN
John Reed tudósítása Belgrád lövetéséről 1915-ben

SZABÓ PÁL

„A történelem az emlékekben élő múlt...”
(John Lukacs)

ABSTRACT

Lesser known the fact, that the town and fortress of Belgrade has twice changed hand during the First World War, in December of 1914 and October of 1915. The united armies of Austria–Hungary and Germany twice took into possession the former „White City”, the modern capital town of Serbia, Belgrade.

Between the short period of the two sieges, John Reed, the well known American war correspondent and journalist, was in the town, however in his reportage („Belgrade under the Austrian Guns”) he could show – from inner and more dramatic perspective – the lives of inhabitants and the bombardment of the town and adds important contribution to the prehistory of the last siege of Belgrade in the 20th century.

Belgrád városa és vára 20. századi hadtörténetének fontos eleme az első világháborúban betöltött stratégiai szerepe. Kevésbé ismert, hogy a Nagy Háború során a város kétszer is gazdát cserélt, 1914 decemberében és 1915 októberében, amelynek során az Osztrák–Magyar Monarchia és Németország egyesített csapatai kétszer vették birtokukba az egykori magyar Nándorfehérvárt, a mai szerb fővárost. Az 1915. évi ostrommal – az esemény centenáriuma alkalmából – egy tavalyi tanulmányomban eseménytörténeti, hadtörténeti szempontból már foglalkoztam.¹

Még kevésbé ismert az a tény, hogy e két vihar közti szélcsendben John Reed, az ismert amerikai újságíró és haditudósító Belgrádban volt, és tudósításában belső, drámai perspektívából, irodalmi igénnyel mutatta be a város lakóinak a két ostrom közötti életét és körülményeit. Ez ugyanolyan fontos forrása a Belgrád utolsó, 20. századi ostromát kutató történésznek, mint az elsődleges források keresése. Ahogyan John Lukacs megfogalmazza: „A történelem az emlékekben élő múlt – melynek rekonstruálása szükségszerűen hiányos és nehéz, mert az emlékekben élő múlt egyszerre kevesebb és több, mint a múlt rekonstruálása a feljegyzett maradványaiból” (M. Nagy Miklós fordítása).² A tények és az emlékek kapcsolata viszont kölcsönös. Pierre Nora, a történelmi emlékezet problematikáját vizsgálva írja: „Az emlékezet csak azokkal a tényekkel törődik, amelyek megerősítik... A történelem és emlékezet folyton keveredik: a történelem azt jegyzi fel, amit az emlékezet diktál neki.”³ Jelen tanulmányomban Reed haditudósításának Belgráddal kapcsolatos részleteit kívánom felidézni, amellyel – tudomásom szerint – a hazai szakirodalom eddig még nem foglalkozott.

John Reed (1887–1920) életének rövid, de tartalmas harminchárom évében több volt, mint újságíró. Az Oregon állambeli Portlandben született. A Harvard Egyetemen egy ideig folytatott tanulmányok után Manhattanbe költözött, ahol már írásai megjelentek, és 1913-ra egyik sztárja lett a művészek és értelmiségiek szellemi központjának, a Greenwich Village-nek. Robert A. Rosenstone szerint fiatal, vállalkozó szellemű, kalandor, aranyifjú, egyszerre forradalmi agitátor, majd háborúellenes aktivista.⁴ Újságíró és irodalmi tehetség, egyforma mértékkel, a nyomtatott sajtó ünnepelt híressége, aki a *Metropolitan Magazine* számára írta tudósításait.

Otthonosan mozgott saját korának meghatározó eseményei között. Elsősorban külföldi haditudósító volt, de ehhez bátorsága és hősiessége is kellett. Reed a forradalmak krónikásaként hívta fel magára a figyelmet.

Ezt jól mutatja az a két műve, amely általában – és nálunk is – jobban ismert. 1913-ban ment Mexikóba, ahol az éppen kirobbanó forradalomról akart tudósítani. Míg más tudósítók El Paso bárjaiban ülve szerezték ismereteiket, addig Jack átszökött a határon, vonaton és vagonokban utazott, utolérte a felkelők seregét, lóháton vonulva néhány hetet a vezérükkel töltött, és részt vett a torreóni ütközetben is.⁵ Ezekből az írásokból született az *Insurgent Mexico* (A felkelő Mexikó, magyar címén: *Viva Villa*) című műve, amely az 1913-as mexikói forradalmat és vezérét, Francisco (Pancho) Villát mutatja be.⁶ Ebben az első, nagyobb munkájában már megragadhatók azok az írói jellemvonások, amelyek későbbi munkáit is jellemzik. Főleg az, hogy nem kommentálja, hanem ábrázolja az eseményeket. Az 1967-es magyar kiadás fülszövege is ezt emelte ki: „Műve egyszerre regény és riportkönyv, tudósítási riportok és egyben novellák”. Különös fogékonysága a helyben hallott dalokra, balladákra is kiterjedt. Még a mexikói népballadákat is megemlíttette, sőt egyeseknek

a szövegét is lejegyezte (pl. a *Francisco Villa ébresztője*). „Minden mexikói százával tudja az ilyen dalokat. Nincsenek feljegyezve, de a rögtönzött változat szájról szájra jár. Némelyik ballada gyönyörű, mások groteszkek vagy szatirikusak, akár a francia népdalok.” Máskor meg gitárral „a népi corridókat adták elő... amilyen ezer meg ezer születik a nép ajkán”.⁷

A legismertebb munkája az, amely az 1917-es oroszországi bolsevik hatalomátvételt írja le. A *Ten Days That Shook The World* (*Tíz nap, amely megrengette a világot*) magyarul 1957 óta olvasható.⁸ Az amerikai kiadáshoz 1919-ben maga Lenin írt előszót. Reed előszavában a korábbi tárgyilagosság megtartásának igénye mellett már bevallja érzelmi elfogultságát. „A küzdelemben érzelmileg nem maradtam semleges. De a nagy napok történetének elbeszélése során igyekeztem az eseményeket a lelkiismeretes tudósító szemével nézni, és csak az igazat írni.” (Nyilas Vera fordítása)⁹

Tanulmányom szempontjából azonban nem ezek, hanem azok a keleti fronton írt tudósításai a fontosak, amelyek *The War in Eastern Europe* (A háború Kelet-Európában) címen összegyűjtve jelentek meg, kevésbé ismertek, és magyarul sem olvashatóak.

Reed ugyanis 1914-ben, Mexikóból visszatérve, megint csak haditudósító lett. A *Metropolitan Magazine* először a Nagy Háború nyugati frontjára küldte, azonban ezek a hónapok számára a teljes személyes és szakmai kudarcot hozták, a háborúellenességét erősítették. Úgy látta, hogy ennek a háborúnak nem volt értelme: nem forradalom, hanem a hideg és személytelen gépek harca. 1915-ben a keleti frontra utazott, és ez az időszak már termékenyebb volt. A *The War in Eastern Europe* című munkája elmondhatatlan emberi és etnikai konfliktusokat is ábrázol.

Az előszóból megtudjuk azt, hogy Reed a *Metropolitan Magazine* megbízásából, Boardman Robinson grafikussal – aki a tudósítások illusztrációit készítette – 1915 tavaszán indult el Kelet-Európába. Reed ismét rögzítette írói szempontjait: „Ebben a könyvben Robinson és én egyszerűen megpróbáltuk visszaadni az emberi létezésről való benyomásainkat úgy, ahogyan azokat Kelet-Európa országaiban találtuk, 1915 áprilistól októberéig” (Szabó Pál fordítása).¹⁰

A könyv második része mutatja be a két amerikai szerbiai útját. Belgrád felé, délről északnak haladtak. A *The Country of Death* (A Halál országa) című fejezet szerint Reed és Boardman Görögország felől érkezett. Thesszalonikiból indultak el, miközben Szerbiában már a tifuszbajrány szedte áldozatait. Emellett a himlő, a skarlát, a diftéria és a nyár közeledtével a kolera is fenyegetett a folyóvizekben maradt emberi és lótetemek miatt. A tudósítók a brit hadsereg orvosi kiküldöttségéhez tartozó hadnaggyal utaztak, akinek – kissé kényelmetlenül – egy hosszú kardot is kellett viselnie. Ennek ő maga adta meg különös, középkori eredetű, magyarázatát: „a szerbek addig nem hiszik el, hogy te egy hivatali személy vagy, míg nem viselsz egy kardot”.¹¹ A szerb kormányzat időközben Belgrádból Niš városába menekült, ahol a tifusz szintén végigsöpört.¹² Reed és társa április 24-én

még itt volt. Látták, hogy a szerbek Szent György ünnepét megülték – ez jelzi Szerbiában a tavasz közeledtét. Itt, a Vöröskereszt főhadiszállásán Reed feljegyezte általános társadalmi benyomásait is. Subotić ezredes büszkén közölte vele, hogy Szerbiában mindenki paraszti származású, akik mind büszkék is erre. Például *„Putnik vajda, a hadsereg főparancsnoka, egy szegény ember, az apja földműves volt... A mi Skupštinánkban, a mi parlamentünkben, nagyon sok képviselő, paraszti származású, akik ott népviseletben ülnek.”*¹³ A frontvonal felé közeledve Kragujevacra, a hadsereg főparancsnokságra vonattal érkeztek. Közben a szerb katonák végeérhetetlen balladát énekeltek I. Péter királyukról (1903–1918) és a tavalyi Kolubara folyó melletti győztes csatájukról (1914 decembere), az ún. harmadik Potiorek-offenzíva visszaveréséről.¹⁴

Kragujevacban találkozott a Sajtóügynökség egyik kiküldöttjével – a szerző csak *„Johnson”-nak* nevezi –, aki egykor a belgrádi egyetem összehasonlító irodalom tanszékén volt előadó. Reed tőle hallott a részben már megújult és a városiasodás útjára lépett Belgrádról. Mindez a könyv *Toward the Front* (A Front felé) című fejezetében kapott helyet. *„Sok szerb »értelmiségi« szereti Belgrád városát, ahol ezelőtt három évvel még a parasztok vezették nyikorgó, ökör vontatta kordé szekerüket végig a mély sárban, a kikövezetlen utcákon, az egyszintes házak között, mint amilyenek Nišben vannak – és ez a város most épületeket öltött magára, kikövezett utakat, Párizs és Bécs erényeit és hibáit.”*¹⁵

Reed itt tudomást szerzett az 1914. évi osztrák–magyar harcokról, Belgrád egyszeri katonai kiürítéséről is. Potiorek harmadik offenzívájáról így ír: *„... akkor, december csípős hidegében, az osztrákok megkezdték a harmadik megszállást ötszázezer emberrel kétszázötvenezer ellen. Átúdulva a frontvonalon, három, nagy távolságban elkülönített ponton, áttörték a szerb vonalakat és visszaszorították a kis sereget a hegyei közé. Belgrádot hátrahagyták az ellenségnek...”* A megelőző héten folytatott erős tüzérségi lövetés eredményeképpen a hadműveletet az 5. hadsereg parancsnoka, Liborius Frank gyalogsági tábornok kötelékébe tartozó fogarasi Tamássy Árpád altábornagy december 2-án hajtotta végre. Csapataival áthajózott a Száván és reggelre elfoglalta a fontosabb stratégiai pontokat.¹⁶ Reed ezután számolt be a szerb ellentámadásról, Belgrád visszaszerzéséről is: *„és akkor, az utolsó percben valami történt. Új lőszerutánpótlás érkezett Szalonikiből... Mišić tábornok támadást parancsolt...”* A Monarchia központi seregénél a tábornok áttörte a frontvonalat, szétzúzta azt, és az osztrák–magyar 1. hadsereg hátrahagyta minden ellátmányát, lőszerét, fegyvereit, sebesültjeit és tifusszal fertőzött katonáit. *„Egy ideig a balszárny megpróbálta megtartani Belgrádot, de a diadalittas, rongyos szerbek szó szerint a Szávába szorították őket, és rájuk lőttek, amint a Száván átúsztak.”*¹⁷ Potiorek valóban nem tudta visszaverni a szerb ellentámadást, kénytelen volt visszavonulni a Száva mögé, valamint az egész addig elfoglalt területet kiüríteni; december 14-én Belgrádot pedig Frank tábornok kénytelen volt feladni.¹⁸

Reed és társa 1915 áprilisának végén Belgrádba érkezett vonattal. Itt az 1914-es lövetés emléke fogadta őket. „A belgrádi vasútállomást elpusztította az ágyúzás, és az alapos munkát végző osztrák ágyú egyenként tette tönkre a közeli állomásokat is...”¹⁹ Autóval mentek a belvárosba. A háborúra való felkészülés, úgy látszik, egyáltalán nem állt meg, bármikor várható volt újabb lövetés. „Az út egy szép, termékeny völgyön keresztül kanyarodott, fehér villaépületekkel és tanyákkal, vastag és virágzó gesztenyefákba borulva. Közelebb, a városban egy hatalmas park árnyékos útjára fordultunk be, ahol nyáron Belgrád elegánsabb világa kezdi megmutatni legdivatosabb kocsijait és legújabb női ruháit. Most az utak gazosak, a pázsitok piszkosak és ápolatlanok. Egy gránátlövedék tönkretette a nyári pavilont.” Útközben, egy tenispályán pedig francia ágyúállást is láttak. „A nagy fák alatt, egy díszes forrás szélénél lovascsapat tartott őréséget, egy kissé távolabb, a tenispályán egy ágyúállást ástak ki két francia ágyú számára – a löveg francia matrózokból álló legénysége pedig körben, a fűben heverészve vidáman kiabált nekünk.”²⁰

A Száva felé haladtak, amikor egy becsapódó robbanás miatt meg kellett állniuk, majd egy ágyúpárbajnak is szem- és fültanúi lettek. „Hirtelen távoli, mély robbanás csapott a fülünkbe. Nincs semmi hasonló a világon a nagy ágyú kettős robbanásához és a lövedékek visító repüléséhez. Most, közelebb, bal kéz felől, másik, nagy ágyúk válaszoltak.” Nem is mehettek tovább, egy katonatiszt megállította őket: „Ne menjenek az úton, az úton lőnek! – kiabálta. Az angol útegek válaszolnak!”²¹

Reed leírása fontos adalék a Belgrád alatti kisebb harcokhoz. Tudjuk, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiának a túlparton, Zimonyban lévő tüzérsége, valamint a flottabázisa, a Dunaflozilla tartotta ellenőrzés alatt a város alatti vízi forgalmat. A monitorok az Osztrák–Magyar Monarchia Dunaflozzájának kötelékéhez tartoztak, amelynek Lucich Károly sorhajókapitány volt a parancsnoka. A folyókról elnevezett monitorok közül a Leitha (Lajta) és a Maros nevű volt a legidősebb, őket a Körös és Szamos, illetve a Temes és a Bodrog monitorpár, majd az Enns követte, amelyek általában Zimonyban horgonyoztak.²² Ezek a folyón hajózó, alacsony oldalmagasságú, forgó lövegtornyos, két hajócsavaros, páncélozott hajók pedig heves tűzharcokat vívtak Belgrádnál a Száván és a Dunán a szerb szárazföldi tüzérséggel. Azt is tudjuk, hogy még 1914 novemberében a franciák egy tengerészüteget állítottak fel a városban, amelynek parancsnoka Picot sorhajóhadnagy volt. Belgrád decemberi osztrák–magyar megszállása, majd feladása után a szerb hadvezetőséghez angol, francia és orosz tisztek érkeztek, és jelentős új haditechnikával (folyami fényszórók, nehéztüzérség) látták el a szerbeket. Nemcsak a Duna partjába ásott csatornákat kell itt megemlíteni, hanem a torpedókilövő állások létesítését is. A város légvédelmét pedig francia repülőgépek látták el.²³

Reed tudósítása ugyanis erről egy rövid, égi tűzpárbajt is megjelenít. „Alig egy negyed óra múlva a távoli lövetés folytatódott – majd abbamaradt. Egy mély, kitarító

morajlás erősödik, egy időre egyre jobban hallhatóan, betölti az eget. Hirtelen jött a súlyos és éles detonáció a fejünk fölött. Felnéztünk. Ott, meghatározhatatlan magasságban, egy csillogó repülőgép lebegett, mint egy színtelen sárkányrepülő a napon. Az alsó vezérsíkján, közös középpontban, vörös és kék kör volt ráfestve. »Francia!« – mondta Johnson. Majd a gép lassan délkelet felé fordul; mögötte pedig, úgy tűnt, nem több mint százyardnyi²⁴ távolságra, egy felrobbanó gránátnak fehér füstpamacsa virágozott ki. Amíg mi néztük, egy másik távoli fegyver szólt, majd egy további, és gránátok szökkentek a repülőgép után, ahogyan az elhaladt a szemünk elől, a fák mögé.²⁵

Azt tudjuk, hogy Belgrád fölötti április 28-án történt egy komolyabb légi harc. Egy francia repülőgép intézett támadást a Monarchia Körös nevű monitorja ellen. A támadás eredménytelen volt, a bombái a vízbe hullottak. Másnap négy francia repülőgép támadta meg a zimonyi flottabázist, azonban ez az akció sem járt sikerrel. Az Enns nevű monitorhajó légvédelmi ágyúja az egyik francia gépet el is találta. E légitámadás után nem jelentek meg repülőgépek a zimonyi bázisnál.²⁶ Véleményem szerint nagyon valószínű, hogy John Reed leírása éppen az április 28-i akciót örökítette meg.

A következő fejezet a *Belgrade Under Austrian Guns* (Belgrád osztrák ágyúzások alatt) címet kapta. A Belgrádot ért tüzérségi pusztításokról igazán ebben a részben olvashatunk. „Fűszálakat és a gáz préseletek össze a járdakövek, már vagy fél éve nem járnak rajtuk... Nehéz volt elképzelni, hogy az óriás osztrák ágyúk rajtunk uralkodtak, és azt, hogy bármikor lövethetik a várost, ahogyan már számtalanszor megtették ezelőtt. Egy óriási, tizenöt lábnyi átmérőjű lyuk ásított az utca közepén. Egy gránát szétzúzta a Katonai Kollégium tetejét, belül robbant fel, kitörve mind-egyik ablakot. A Háborús Hivatal nyugati fala leomlott a nehézágyúk összpontosított lövései alatt. Az olasz követség (épülete) szeplős és sebhelyes lett a repesztől, és a zászló megrongyolódva lógott a törött rúdján. Ajtó nélküli magánházak, a járdára lezuhanó mennyezetekkel, látszottak ablakkereteket lustán, ferdén hintázva, táblaüveg nélkül.”²⁷

„A pusztítás, végig a görbe sugárúton volt a legrosszabb, amely Belgrád egyetlen fő- és kikövezett utcája. Lövedékek zuhantak át a Királyi Palota mennyezetén, és kiszigerelték a belsejét. Ahogy továbbhaladtunk, egy megtépázott pávakakas (amely egykor a királyi kerteket ékesítette) állt egy törött ablakban, miközben az összegyűlt katonák nevető csoportja, a járdán alatta, utánozta hangját. Alig kerülte el valami azt a tűz-záport – házak, pajták, istállók, szállodák, éttermek, boltok és középületek – és a legutóbbi ágyúzás miatt is temérdek rom keletkezett alig tíz nappal ezelőtt. Egy öteemeletes hivatali épület felső két emeletét elfújta egy 30,5 centiméter átmérőjű lövedék.”²⁸ Ez utóbbi löveg, a 30,5 centiméter űrmértékű nehézmózsár félelmetes pusztítást végzett az 1915. évi októberi ostromban is. Ma is látható egy rozsdásodó, kiállított példánya a belgrádi várfal előtt (1. kép).

1. kép: A 30,5 cm-es nehézmozsár ma, a belgrádi vár fal előtt (A szerző felvétele)

2. kép: Kilátás a Szávára és a Dunára a Kalimegdánról (A szerző felvétele)

Bár – amikor Reed a városban tartózkodott – nem volt ostrom, a tudósításban, mégis arról olvashatunk, hogy Belgrádot folyamatosan lövették, ágyútűz alatt tartották 1915 áprilisában is. Ez történhetett Zimony felől, de a folyón cirkáló monitorok hajóágyúival is. „A Belgrádi Egyetem egy ásító romhalmaz lett. Az osztrákok számára ugyanis speciális célpont lett, mivel ott volt a pánszláv propaganda melegágya, és a diákjai között alakult meg az a titkos társaság, akinek tagjai felelősek Ferenc Ferdinánd főherceg meggyilkolásáért.”²⁹

„Az emberek már elkezdtek éppen visszazálogzni a városba, amelyet hat hónappal ezelőtt elhagytak, az első bombázás alkalmával. Minden este, naplemente idején az utcák egyre népesebbé váltak.”³⁰ Reed – név nélkül – megemlíti egy olyan kiadót, aki a bombázás idején is minden nap megjelentette a lapját, és akiről még gúnydal is született.³¹

John Reed természetesen a belgrádi Fellegvárban, a Kalimegdánon is járt. Onnan, mint egy békebeli, festői tájképet keresve, körülnézett (2. kép). Magával ragadta a kilátás gyönyörűsége, de ez a háborús panoráma magán viselte már az itt okozott szörnyű pusztítást, és elrejtette a halálhozó lövegeket is. „Meglátogattuk a régi »török« fellegvárat, amely megkoronázza a meredek hegyfokot, a Duna és a Száva folyó találkozására fölé magasodva. Itt, ahol a szerb ütegek voltak elhelyezve, volt a legkeményebb osztrák ágyútűz, egy épület is csak alig maradt, szó szerint összeroncslódott. Az utak, a nyitott terek végig szeplősek a nagy gránátok által felszaggatott kráterekkel. A két leomlott várfal között hason kúszunk fel a hegyfok végéig kinézni a folyóra. »Ne mutassátok magatokat!« – figyelmeztetett a kapitány, akinek a gondjaira voltunk bízva. – »Mert valahányszor mozgó dolgot látnak a svábok; rögtön dobnak ránk, mifelénk repülő gránátot.« A szirt végéről még a zavaros Duna látványa is csodálatos. A vízárban elárasztott szigetek – mintegy – felszúrva a fák hegyének bojtjával a vízfelszín felett. Magyarország széles, nagy alföldjei pedig elmerültek a sárga horizont tengerében. Két mérföldre, a Száván túl az osztrák Zimony városa aludt a sugárzó napfényben. Az alacsony dombon, délnyugatra vannak telepítve a láthatatlan rettenetes ágyúk... Majdnem alattunk feküdt eltört acél íveivel a nemzetközi vasúti híd, amely egykor összekötötte Konstantinápolyt Nyugat Európával [...] A folyón felfelé volt a félig elmerült Cigánysziget, ahol a szerb elővédek feküdtek a lövésárkaikban, kémlelték az ellenséget a másik szigeten, a vízen át négyszáz yardnyira.”³² A Zimonyt Belgráddal összekötő vasúti hidat még 1914 júliusában robbantotta fel a szerb kormányzat, hogy megakadályozza az összeköttetést.³³

A tudósító a szirtfokon még a kapitánnyal és a kíséretében lévő Johnson barátjával beszélgetett, akik elmondták neki a legfrissebb eseményeket. „A kapitány néhány fekete pontra mutatott rá, mérfölddel arrébb horgonyozva a Dunán felfelé, Zimony dombnyúlványa mögött. »Azok osztrák monitorok – mondta –, és az az alacsony, fekete motoros hajó, amely a parthoz közel, keletre horgonyoz, egy angol

ágyúnaszád. Múlt éjjel fellopakodott a folyón, és megtorpedózott egy osztrák monitort. Azt vártuk, hogy a város rögtön bombázva lesz. Az osztrákok általában Belgrádon állnak bosszút. « *De eltelt egy nap, és semmi jel nem mutatkozott az el-lenségtől, kivéve azt az egyet, amikor egy francia repülőgép felszállt a Száván túl. Akkor egy fehér gránát a fejünk fölött robbant szét, és sokkal utána a kétfedeles gép leereszkedett kelet felé ismét, a fegyverek folytatták a tüzelést, mérföldekkel hátrafelé...* » A legutolsó alkalommal, amikor Belgrádot bombázták, már választ kaptak a nagy angol, francia és orosz hajóágyúktól, amelyekről nem tudták, hogy itt vannak. Zimonyt bombáztuk, és elhallgattattunk két osztrák lőállást. »³⁴

Reed a következő nap is folytatta a szerb ütegek megtekintését, ahol sokféle nemzetiségű matrózt látott. Franciákat, oroszokat, briteket „...őrízve az dunai utat az osztrák utánpótlást szállító hajóktól, amelyek Zimony fölött kötöttek ki, várva az alkalomra, hogy lecsússzanak túl a Dunán fegyverrel és lőszerral a törökök számára”.³⁵ Valóban, a dunai útvonal kiemeltté vált, hiszen ebben az időben, Törökország a központi hatalmakat támogatta, és február óta tartott a harc a Dardanellákon: a Gallipoli-félsziget antant által történő megtámadása. Április 25-én pedig a félsziget több pontján az angol és francia seregek partraszállást kezdtek meg.³⁶ Németország számára, mivel tengeri úton már nem volt lehetséges, Törökország támogatása egyedül a Balkánon átvezető vízi úton lett volna elérhető.³⁷ Ebben a Belgrád és Vidin közötti, 330 kilométeres dunai folyamszakasz, valamint a zimonyi kikötő kulcsfontosságú szerepet játszott, innen indultak volna Törökországba a monitorok kíséretével a hadianyag-szállítmányok. Az első szállítmány még december 24-én indult el, de a szerb parti tüzérségi erők megakadályozták. Március 30-án indult az újabb kísérlet, amely ismét kudarccal járt. A német hadvezetőség ezután már nem próbálkozott.³⁸

Reed pontosan leírta Belgrádban lévő szerb tüzérség egyes felszereltségét is, amelynek még korabeli kínai ágyú is részét képezte. „A szerb ütegek az ágyúk bizarr keverékéből álltak. Voltak ott régi táborigényűk, amelyeket Franciaországban Creusot készített az első balkáni háborúra,³⁹ bronzcsövű ágyúk, amelyeket még Milán királynak⁴⁰ öntöttek a török háborúban, és mindenféle régi űrméretű, az osztrák-német táborigényűkből zsákmányolt példányok, amelyeket a tüzérség Bécsben öntött a szultánnak, török írással díszítve, emellett egy új ágyú, amely Jüan Si-kaj rendelésére készült, és amelynek závarzata kínai írással volt díszítve.”⁴¹

Mivel a folyót – mindkét fél részéről – fényszórókkal éjjel is állandóan pásztázták, lehetetlen volt bármiféle mozgás, szállítás. Reed egy ilyen akciót is megörökített. „Egy éjszaka a nagy osztrák fényszóró hirtelen rávilágít a folyamra és a városra. Vakító. Szikrák pattognak és hálnak el a folyó szigeteinek fáinak között, s hallhatjuk az éles puskatűzet, ahol az előőrsek vannak az iszapban, lábukkal a vízben, és egymást ölték meg a sötétben.”⁴² Majd egy másik akciót megemlítve, így folytatja: „Az egyik

*éjjel az angol ütegek feldördültek a város mögött, a fejünk fölött füttyültek a lövedékeik, és visszanyomták az osztrák monitorokat, amelyek megpróbálták a folyón lelopózni. Akkor a magaslatok láthatatlan lövegei vöröset köpködtek a Száván keresztül. Egy órán át súlyos lövedékek száguldottak végig az égen, felrobbanva mérföldekkel hátrébb, körülbelül ott, ahol a füstölgő angol fegyverek voltak – és megremegett a föld, ahol álltunk.*⁴³ Viszont ezeknek a monitorok által végzett éjjeli őrjáratoknak éppen az volt a célja, hogy a vizonttüzelés révén felvillanó tűz elárulja az elrejtett ütegek pontos helyét.

Reed figyelmét nem kerülték el a szerb lövészárkok sem. Az egyik nap ezeket is a helyszínen vizsgálta meg. Ennek veszélyessége az amerikai tudósítót nem hátráltatatta meg, mert tudták, hogy Belgrád külvárosa, végig a Száva mellett, az osztrák fegyverek célkeresztjében volt. Reednek egy motoros csónakkal kellett mennie a Nagy Cigánysziget mögött, ahol látott egy széles, lapos fenekű teherhajót feketére festve, tüzelőnyílásokkal a puszkák számára kialakítva. Ez volt a „*Nebojsza*” nevű hajó. A kapitány elmondta, hogy „*Januárban, egy sötét éjjel, teleraktuk katonákkal a hajót, és leúsztattuk a folyón, így foglaltuk el ezt a szigetet*”.⁴⁴ Reed adatát megerősíti osztrák–magyar részről Wulff Olaf altengernagy visszaemlékezése is annyiban, hogy „*az ellenség csak a Belgrádból teljesen áttekinthető, általunk tehát tarthatatlan Cigánysziget megszállására és a vasúti töltés ágyúzására szorítkozott*”.⁴⁵

Az elfoglalt Nagy Cigányszigeten a szerbek védőállásokat építettek ki. Reed látta, hogy a katonák itt ásták ki a lövészállásaikat, teljesen elborítva a sártól. „*Sok lövészárkok a folyó szintje alatt volt és víz volt benne... két nappal ezelőtt a folyó kiöntött, és az emberek derekáig ért.*”⁴⁶ Megjegyzem, hogy a Cigánysziget fontos stratégiai szerepet kapott az 1915. évi októberi ostromban, mert a német tartalékhadtestnek itt kellett átkelnie és a Száván partra szállnia.⁴⁷

Az a tudósításból nem derül ki, hogy hány napot töltött Reed és társa még a tavaszi Belgrádban. A következő, *Along the Battle-line* (Végig tűzvonalban) című fejezet elején megtudjuk, hogy elbúcsúztak a várostól. „*Kocsijaink felvándorogtak az új zöldben és virágzó gyümölcsfák közt megbúvó, villákkal teleszórt dombra, és amikor visszanéztünk, még egyszer megpillantottuk Belgrádot, a Fehér Várost a hegyfokon és az osztrák folyópartot.*”⁴⁸

De Belgrád ágyúkkal, mozsarakkal való bombázásának képe egy alkalommal a műben még visszaköszön. Reed és Boardman – további szerbiai átutazásuk során – hegedűn és kornetten játszó cigányoktól hallott egy a végítéletet felidéző balladát erről, amelynek szövegrészletét Reed az *A Nation Exterminated* (Egy megsemmisített nemzet) című fejezetben közölte is. Az énekben a szerb miniszterelnök, Nikola Pašić hűséges hitvese, Đurđina Duković asszony rémálmában látja a szörnyű pusztítást.

„Észak felé a föld remeg,
rengett a Szerémség, Bácska és Magyarország
és rettenetes sötétség
borult délen Belgrádra,
a Fehér Városra, mely a folyókon úszik.
Keresztben a gyász, villámok, kereszt
és mennydörgés követi,
lesújtja a házakat és a palotákat,
recsegnek a villák és szállodák
és Belgrád remek üzletei.
A Száva és a Duna felől
felszállnak a morajló víz-sárkányok,
dörgést és villámokat szórva
végig az egész Belgrádra, a Fehér Városra.
Romba dőlnek a házak és utcák,
tönkremennek a szállodák és paloták,
összetörnek a fás járdák,
lángolnak a bájos boltok,
összedőlnek a templomok és kápolnák.
Mindenütt gyerekvisítás és elesettek,
mindenütt idős nők és férfiak zokognak!
Mintha az utolsó, a szörnyű Végítélet Napja
sújtott volna le Belgrádra!”⁴⁹

A város számára ezek a megpróbáltatások azonban nem értek véget. A Potiorek-offenzívák kudarca után, Németország nyomására, ismét napirendre került egy újabb, Szerbia elleni támadás. Az 1915 nyarán kidolgozott tervben Szerbia elfoglalásának első lépése már Belgrád bevétele volt. Potiorek még 1914 decemberében az alábbi intenciót intézte leendő utódjának: „Ha Önnek kell Szerbiát még egyszer megtámadni, csak Belgrádnál tegye”.⁵⁰ A Németország, az Osztrák–Magyar Monarchia és Bulgária összehangolt támadásával tervezett feladat megvalósítása August von Mackensen német tábornagra várt, aki a város ostromát, az osztrák–magyar 3. hadsereggel, báró kövesházai Kövess Hermann tábornokra bízta, majd október 7-én Belgrád utolsó, 20. századi ostroma meg is kezdődött.

John Reed, az ismert amerikai újságíró és haditudósító ekkor már távol volt. Tudósításai számunkra azért érdekesek, mert a szerbek oldaláról nézve belső, drámaibb perspektívából mutatta be a város képét és annak lövetését, amely fontos adalékot ad Belgrád, utolsó 20. századi ostromának előtörténetéhez.

JEGYZETEK

A szerzőt a tanulmány megírásakor a Nemzeti Művelődési Intézet III. országos kulturális közfoglalkoztatási programja támogatta. A szerző a Nemzeti Művelődési Intézet (Szeged) munkatársa, a Délvidék Kutató Központ, valamint a Vajdasági Magyar Helytörténeti Egyesület tagja.

- ¹ Szabó Pál: *Belgrád 1915. évi osztrák–magyar, német ostroma és elfoglalása*. In: Vajdasági Magyar Helytörténeti Egyesület. Évkönyv 5. Tomik Nimród (szerk.). Topolya, 2015. (A továbbiakban: Szabó, 2015.) 5–16.; illetve: Szabó Pál: „Mert szép vagy Belgrád, de szépséged most bánatos.” *Szegedi újsághírek Belgrád 1914-es birtokbavételéről és 1915. évi sikeres ostromáról*. In: Vajdasági Magyar Helytörténeti Egyesület. Évkönyv 6. Besnyó Károly (szerk.). Topolya, 2016. (A továbbiakban: Szabó, 2016.) 69–82.
- ² Lukacs, John: *A történetírás jövője*. M. Nagy Miklós (ford.). Budapest, 2012. 34.
- ³ Nora, Pierre: *Emlékezet és történelem között*. In: Pierre Nora: *Emlékezet és történelem között*. Válogatott tanulmányok. Budapest, 2000. 15., 20.
- ⁴ Rosenstone, Robert: *Wars and Revolution: The reporting of John Reed. Introduction, page vii–ix*. In: *The collected works of John Reed*. New York, 1995. (A továbbiakban: Reed, 1995.) Itt köszönöm meg Szilvia Szekely és Andrew Szekely (USA) baráti segítségét a kötet megszerzésében.
- ⁵ Reed, 1995. Introduction, page ix.
- ⁶ Magyarul: Reed, John: *Viva Villa*. (Fáklya Könyvek) Budapest, 1967. (A továbbiakban: Reed, 1967.) Ezt érdekes módon spanyol kiadásból fordította Sobieski Artúr.
- ⁷ Reed, 1967. 38., 43–45., 47–48., 85–86.
- ⁸ Reed, John: *Tíz nap, amely megrengette a világot*. Nyilas Vera (ford.). Negyedik kiadás. Budapest, 1983. (A továbbiakban: Reed, 1983.)
- ⁹ Reed, 1983. 10.
- ¹⁰ „And in this book Robinson and I have simply tried to give our impressions of human being as we found them in the countries of Eastern Europe, from April to October, 1915.” (Reed, 1995. 272.) A továbbiakban, amennyiben a fordító nevét külön nem jelzem, John Reed szövegrészleteit saját fordításomban közlöm.
- ¹¹ Uo. 304. „the Serbians won't believe you're an officer unless you carry a sword...”
- ¹² Uo. 317.
- ¹³ „Voyvoda Putnik, commander-in chief of the army, is a poor man; his father was a peasant... Many of the deputies to the Skouptchina, our parliament, are peasants, who sit here in peasant dress.” (Uo. 320.)
- ¹⁴ Uo. 325.; Szabó, 2015. 9.
- ¹⁵ „...many Serb 'intellectuals' are like the city of Belgrade, where only three years ago the peasants drove their creaking ox carts along unpaved streets deep in mud, between one-story houses like the houses of Nish – and which now puts on the buildings, the pavements, the airs and vices of Paris and Vienna.” (Reed, 1995. 327.)
- ¹⁶ *Magyarország az első világháborúban*. Lexikon A–ZS. Sziij Jolán (főszerk.), Ravasz István (szerk.). Budapest 2000. (A továbbiakban: MEV, 2000.) 66–67. (Pollmann Ferenc: *Belgrád elfoglalása*, 117. szócikk). Lásd még: Szabó, 2015. 9.; Szabó, 2016. 71–72.
- ¹⁷ „And then, at the last minute, something happened. New supplies of ammunition arrived from Salonika... General Michitch ordered an offensive... For a time the left wing tried to hold Belgrade, but the exultant, ragged Serbians drove them literally into the River Save and shot them as they swam across.” (Reed, 1995. 332.)
- ¹⁸ MEV, 2000. 551. (Pollmann Ferenc: *Potiorek-offenzívák*, 1241. szócikk); Szabó, 2015. 9. Erről bővebben hírt adtak a korabeli magyarországi (szegedi) hírlap tudósítások. Lásd: Szabó, 2016. 69–82.
- ¹⁹ „The railway-station of Belgrade had been destroyed int he bombardment, and one by one the searching Austrian cannon had wrecked the nearer stations...” (Reed, 1995. 334.)
- ²⁰ „The road wound through a beautiful, fertile valley, with white villas and farmhouses smothered in thick blooming chestnuts. Nearer town we entered the shaded road of an immense park, where in summer the fashionable world of Belgrade comes to show its smartest carriages and its newest gowns. Now the were weedy, the lawns dusty and unkempt. A shell had wrecked the summer pavilion. Under the big trees at the edge of an ornamental fountain a troop of cavalry was picketed, and a little farther ont he tennis-court had been disembowelled to make emplacements for two French cannon – the French sailors of the gun crew, lying around ont he grass, shouted gayly to us.” (Uo. 334.)

- ²¹ „... suddenly a distant deep booming fell upon our ears. It was like nothing else in the world, the double boom of big cannon, and the shrill of shells. And now, nearer at hand, off to the left, other great guns answered... »Don't go that way« he shouted... They are firing on the road! The English batteries are replying!” (Uo. 334.)
- ²² Dr. Csonkaréti Károly: Császári és királyi hadihajók. Debrecen, 2002. 24.; Csonkaréti Károly – Benczúr László: Haditengerészek és folyamörök a Dunán. A Császári (és) Királyi Haditengerészet Dunaflojtillájától a Magyar Királyi Honvéd Folyamörökig (1870–1945). Budapest, é. n. (1991.) 65. (A továbbiakban: Csonkaréti – Benczúr, 1991.)
- ²³ Csonkaréti – Benczúr, 1991. 66.
- ²⁴ 1 yard = 3 feet = 91, 44 cm.
- ²⁵ „For about a quarter of an hour the far shooting continued – then it ceased. A deep, steady humming had been growing more and more audible for some time, filling all the air. Suddenly there came the heavy, sharp crack of a detonation over our heads. We looked up. There, immeasurably high, gleaming like pale dragon-fly in the sun, an aeroplane hovered. Her lower planes were painted in concentric circles of red and blue. »French!« said Johnson. She was already turning slowly toward the east and south. Behind her, not more than a hundred yards it seemed, the white puff of an exploding shrapnel slowly flowered. Even as we looked, another distant gun spoke, and another, and the shells leaped after her as she drifted off of our vision behind the trees.” (Reed, 1995. 334., 336.)
- ²⁶ Az osztrák–magyar dunai hajóhad a világháborúban. Írta: Wulff, Olaf ny. á. antelternagy. Budapest, é. n. (1936.) (A továbbiakban: Wulff, 1936.) 50.; Csonkaréti – Benczúr, 1991. 68.
- ²⁷ „Grass and weeds pushed between the cobbles, untravelled now for a half a year... it was hard to imagine that the Austrian big guns dominated us, and that any moment they might bombard the city, as they had a dozen times before. Everywhere were visible the effects of artillery fire. Great holes fifteen feet in diameter gaped into the middle of the street. A shell had smashed the roof of the Military College and exploded within, shattering all the windows; the west wall of the War Office had sloughed down under a concentrated fire of heavy guns; the Italian legation was pitted and scarred by shrapnel, and the flag hung ragged from its broken pole. Doorless private houses, with roofs cascading to the sidewalks, showed window-frames swinging idly askew without a pane of glass.” (Reed, 1995. 338.)
- ²⁸ „Along that crooked boulevard which is Belgrade's main and the only paved street, the damage was worse. Shells had dropped through the roof of the Royal Palace and gutted interior. As we passed, a draggled peacock, which had once adorned the Royal gardens, stood screaming in a ruined window, while a laughing group of soldiers clustered onto the sidewalk underneath imitating it. Hardly anything had escaped that hail of fire – houses, sheds, stables, hotels, restaurants, shops, and public buildings – and there were many fresh ruins from the latest bombardment, only ten days before. A five-story office building with the two top floors blown off by a 30.5-centimeter shell...” (Uo. 338.)
- ²⁹ „The University of Belgrade was only a mass of yawning ruins. The Austrians had made it their special target, for there had been the hotbed of Pan-Serbian propaganda, and among the students was formed the secret society whose members murdered the Archduke Franz Ferdinand...” (Uo. 339.)
- ³⁰ „Already the people were beginning to drift back to the city which they had deserted six months before, at the time of the first bombardment. Every evening, toward sundown, the streets became more and more crowded.” (Uo. 339.)
- ³¹ „Van egy kis dalcoska róla, amelyet egész Belgrád szerzte énekelték: »Egy osztrák ágyúgolyó végigszántja az eget, így szól: 'Most lerombolom Belgrádot, a Fehér Várost, de amikor meglátta, hogy R-t pusztítaná el, félrehúzza az orrát, kiáltja: Pfiú! és arrébb vette útját.«” (Uo. 339.)
- ³² „We visited the ancient Turkish citadel which crowns the abrupt headland towering over the junction of the Save and the Danube. Here, where the Serbian guns had been placed, the Austrian fire had fallen heaviest; hardly a building but had been literally wrecked. Roads and open spaces were pitted with craters torn by big shells. All the trees were stripped. Between two shattered walls we crawled on our bellies to the edge of the cliff overlooking the river. »Don't show yourselves« cautioned the captain who had us in charge. »Every time the Swabos see anything moving here, they drop us a shell.« From the edge there was a magnificent view of the muddy Danube in flood, inundated islands sticking tufts of tree tops above the water, and the wide plains of Hungary drowned in a yellow sea to the horizon. Two miles away, across the Save, the Austrian town of Semlin slept in radiant sunlight. Ont hat low height to the west and south were planted the invisible threatening cannon... Almost immediately below us lay the broken steel spans of the international railway bridge which used to link Constantinople to western Europe... And upstream still was the half-sunken island of Tzigalmia, where the

Serbian advance-guards lay in their trenches and sniped the enemy on another island four hundred yards away across the water." (Uo. 341–342.)

³³ Szabó, 2015. 6.

³⁴ „The captain pointed to several black dots lying miles away up the Danube behind the sholder of Semlin. »Those are the Austrian monitors« he said. »And that low black launch that lies close in to shore down there to east, she is the English gunboat. Last night she stole up the river and torpedoed an Austrian monitor. We expect the city to be bombarded any minute now. The Austrians usually take it out on Belgrade«. *But the day passed and there was no sign from the enemy, except once when a French aeroplane soared up over the Save. Then white shrapnel cracked over our heads, and long after the biplane had slanted down eastward again, the guns continued to fire, miles astern...* »The last time they bombarded Belgrade, they were answered by the big English, French, and Russian naval guns, which they did not know were here. We bombarded Semlin and silenced two Austrian positions.«" (Reed, 1995. 342.)

³⁵ „... guarding the channel of the Danube, against the Austrian supply-boats which were moored above Semlin, waiting for a chance to slip past down the Danube, with guns and ammunition for the Turks." (Uo. 342.)

³⁶ Galántai József: *Az első világháború*. Budapest 1980. 264.

³⁷ Szabó, 2015. 8., 10.

³⁸ Wulff, 1936. 47.; Csonkaréti – Benczúr, 1991. 66–67.

³⁹ 1912–13.

⁴⁰ Milan Obrenović király (1868–1882)

⁴¹ „The Serbian batteries were a queer mixture of ordnance; there were old field-guns made by Creusot in France for the First Balkan War, ancient bronze pieces cast for King Milan in the Turkish War, and all kinds and calibers captured from the Austrians–German field guns, artillery manufactured in Vienna for the Sultan, ornamented with Turkish symbols, and new cannon ordered by Yuan Shi Kai, their breeches covered with Chines characters." (Reed, 1995. 342–343.) A szövegben szereplő Jüan Si-kaj kínai tábornok, császári miniszter, később Kína elnöke, majd császára (1912–1916).

⁴² „At night the great Austrian search-light would flare suddenly upon the stream and the city, blinding; sparks would leap and die among the trees of the river island, and we would hear the pricking rifle-fire where the outposts lay in mud with their feet int he water, and killed each other int he dark." (Uo. 343.)

⁴³ „One night the English batteries roared behind the town, and their shells whistled over our heads as they drove back the Austrian monitors who were trying to creep down the river. Then the invisible guns of the highland across the Save spat red; for an hour heavy missiles hurtled through the sky, exploding miles back about the smoking English guns – the ground shook where we stood." (Uo. 343.)

⁴⁴ „In January, one dark night, we filled her full of soldiers and let her float down the river. That is how we captured this island." (Uo. 345.)

⁴⁵ Wulff, 1936. 46.

⁴⁶ „Many of the trenches were below the flood level, and held water... only two days before, the river had risen until it was up to the men's waists." (Reed, 1995. 345.)

⁴⁷ Szabó, 2015. 13.

⁴⁸ „Our carriages crawled up a hill strewn with villas hidden in new verdure and flowering fruit trees; and, looking back, we had last view of Belgrade, the White City, on her headland, and the Austrian shore." (Reed, 1995. 349.)

⁴⁹ „Northward the earth trembles – / Trembled Serm, Batchka and Hungary – / And the terrible darkness / Rolls south upon Belgrade, / The White City that rides the waters. / Athwart the gloom lightning cross, / And thunder follows after, / Smiting the houses and the palaces, / Wrecking the villas and hotels / And the fine shops of Belgrade. / From the Save and the Danube / Soar the roaring water-dragons – / Spitting thunder and lightnings / Over Belgrade, the White City; / Blasting houses and streets, / Reducing to ruin hotels and palaces, / Smashing the wooden pavaments, / Burning the pretty shops, / And upsetting churches and chapels; / Everywhere the screams of children and invalids – / Everywhere the cries of old women and old men! / As if the last terrible Day of Judgement / Broke over Belgrade!" (Uo. 362–363.)

⁵⁰ Idézi: Szabó, 2015. 5.

A DÉLVIDÉK 20. SZÁZADI TRAUMÁI SZIMBÓLUMOKBAN
Gion Nándor „ifjúsági” regényeinek rejtett történelmi üzenetei*
KURCZ ÁDÁM ISTVÁN

ABSTRACT

Nándor Gion's two most famous historical novels, the Virágos Katona (Soldier with flower) from 1973 and the Rózsaméz (Rosehoney) from 1976, are among the most important Hungarian novels of the Vojvodina. Their plot starts in 1889 and ends on the Holy Saturday of 1941. In these literary pieces from before the change of regime we can only find covert hints to Trianon and to its consequences (the bitter experiences of bearing the fate of the Hungarian minority of the Vojvodina) among the lines and usually on the example of German characters – as I have discussed this in the 2014 conference. These novels did and could not discuss at all the most sensitive topics from before the change of regime, that is the Hungarian rule starting in 1941, and especially the events of 1944. As I have pointed it out in my presentation in January last year, Gion in his next novel from 1977 – which is titled A kárókatona még nem jöttek vissza (The cormorants have not returned yet) – wrote by symbols about the Hungarian rule in Vojvodina from 1941 to 1944 and especially about the massacre of 1944 committed by Yugoslav partisans.

The Sortűz egy fekete bivalyért (Volley for a black buffalo) from 1982 is the direct continuation of the Kárókatona novel. In my presentation this year I demonstrate how the Sortűz... novel can reflect in a specific literary way on sensitive historical topics (which are sensitive for political reasons) and on the traumas of minorities using its specific symbols, and especially its symbolic (ally named animal) characters and rites. I also demonstrate how the novel connects to other parts of Nándor Gion's life-work which are just as rich in meaning.

Mivel a szocializmusban a „rövid pórásra fogott” történetírás nem taglalhatta az 1944–1945-ös eseményeket és más aktuálpolitikailag kényes kérdéseket,¹ az írókra hárult a feladat, hogy feldolgozzák azokat. Gion Nándor úgy írt róluk, hogy a hatalom nemhogy fogást nem talált rajta, de még ki is tüntette érte. A *Latroknak is játszott* című tetralógia első két regényében (*Virágos Katona*, 1973; *Rózsaméz*, 1976) a trianoni országvesztésről példázatosan,² a kisebbségi lét dilemmáiról pedig általában német köntösbe bújtatva olvasunk.³ A *Virágos Katonáért* Gion megkapta a Híd-díjat, a dilógiáért pedig a legrangosabb vajdasági politikai kitüntetést, az Újvidék „felszabadulásának” emlékére alapított, úgynevezett Októberi díjat.

Az 1977-es *A kárókatona még nem jöttek vissza* és 1982-es folytatása, a *Sortűz egy fekete bivalyért* a legegyénibb szimbólumrendszert alkalmazó magyar regények közül valók. Gion a legérzékenyebb témákhoz az ifjúsági regény műfaját választotta, s benne egy olyan szimbolikus kifejezőmódot, amely jóval többről beszél, mint például az 1941–1945-ös időszak, de az is jól érthetően benne van.

Az alábbiakban röviden felvázoljuk a *Kárókatona*... jelképes cselekményét, hogy a történetben közölt rejtett tartalmak magyarázata érthető legyen. A szimbolikus idejét tekintve 1944 nyarán kezdődő regényben egy csapat magyar gyerek egész nyáron az elhagyatott vágóhídon játszik, és a vértől vörös falakra főképpen kárókatonákat rajzol, mert örvendezik a jövevényeknek, akik „három évvel ezelőtt szálltak le az akácfára”.⁴ A madarak képét a gyerekek később a falba vésik, hogy „örök időkre itt maradjanak”.⁵ Veszélyes játék ez, mert a részeges Kocsmáros gyűlöli őket és a madarakat, s le akarja mosatni velük a falakat. A gyerekek tornyot is építenek a nyár folyamán, mert lelkesednek a Kocsmárostól való védelmezőjük, Gergián vadőr tervéért, hogy a torony segítségével a darvakat is lecsalogassák, és újra megtelepítsék a vidéken. Augusztus végén viszont egy pillanat alatt nyomasztóan ködös őszi idő telepszik a tájra. Egy a nagycsütörtöki utolsó vacsorára emlékeztető jelenet után a Kocsmáros, aki korábban már egy darut is lelőtt, és így elkergette a nemes madarakat, most egy kárókatonát lő le, majd a védelmére siető Gergiánt is megöli. Ekkor az időjárás hirtelen veszélyesen ellenségessé változik, és leírhatatlan szomorúság szakad a gyerekek világára. Mindennek vége: „Burai J. melléből furcsa, nyüsztítő hang tört elő. Olyasféle hang volt ez, mint amikor először jött el a Vágóhídra üvölni, és a leölt állatok hangját utánozta. De most egyszerre utánozta valamennyi állat hangját. Sírt Burai J., vonított, mint a megkínzott állatok, beleüvöltött a mocskos felhőkbe. És vele együtt sírtunk mindannyian, összeöleleztünk ott a torony tetején, összedugtuk a fejünket, és sírtunk, ordítottunk egyre hangosabban és hangosabban. Nem láttuk a csillagokat, a zongorát sem hallottuk már. Semmi sem volt körülöttünk.” Ezekkel a mondatokkal végződik a mű törzsszövege az 1944-es események 33. évfordulóján.

A regényt keretező fejezetekben a mesélő, aki hosszú idő után tér vissza gyermek-kora színhelyére, megállapítja, hogy a szomorú eset óta nem jöttek vissza a kárókatona, elgazosodott a táj, és elszaporodott a kakukk, amit nem szabad elkergetni,

mert „*védett madár*”. Reményteli fejlemény viszont, hogy a helyben maradt régi barátok továbbörökítik a kárókatona szeretetét, és elég sok magyar gyerek van a környéken, akik lelkesednek a toronyért, és segíteni fognak az új vadőrnek továbbépíteni. Így azzal a bizakodással ér véget a regény, hogy „*egyszer majd ismét lejönnek a kárókatonák. Lehet, hogy a darvak is.*”⁶

A *Kárókatonák...* tömény allegória: minden mozzanata megfeleltethető valamely rejtett tartalomnak. Az akácfa például a Délvidéket, a kárókatonák a visszavárt magyar katonákat, illetve az 1941–44 közötti kis magyar világot, a darvak az első világháború előtti békeidőket, a Kocsmáros az ellenséges hatalmat, az időjárás változása az 1944. őszi „*még hidegebb napokat*” jelképezi. Gergian az akkoriban megölt magyar apákat, halála körülményei az egész délvidéki magyarság kálváriáját, a kakukkok a második világháború után betelepített, politikailag megbízható délszlávokat, a toronyépítés pedig a Magyarországhoz való tartozás vágyát jeleníti meg.⁷

Az író szavával szólva „*trükkösködő*” ifúsági regényt viszont kiadták Jugoszláviában, fordítások készültek belőle, iskolai kötelező olvasmány lett, sőt a szerző már a megjelenés évében megkapta érte a Szerbiai Oktatási és Gyermekvédelmi Szövetség által odaítélt Neven-díjat is.⁸ Akárcsak öt évvel későbbi, nem kevésbé furfangos folytatásáért, amelynek *Sortűz egy fekete bivalyért* a címe. A következőkben azt fejtjük ki részletesen, hogy a *Sortűz...* című regény (és egykorú filmadaptációja)⁹ érdekes utalásaival, különösen szimbolikus (nevű) (állat)szereplőivel és rítusaival mennyiben adhatja politikai okból érzékeny témák reflexióját, és ezek által hogyan kapcsolódik Gion életművének más, gazdag jelentésű részleteihez.

A *Sortűz...* felütésében utalásokat találunk a nyár végén játszódó *Kárókatonák...* tragikus végkifejletére, illetve arra, hogy az ősz – amitől azt várták, hogy majd elfeledteti a halált – „*éppen olyan rohadt*” lett, mint a nyár vége volt, „*és hogy ismét meg fog halni valaki*”.¹⁰ Arról olvasunk rögtön az első oldalon, hogy az énekszakas Novák tanárnő állandóan harmonikakíséret melletti éneklésre kényszeríti a regényszereplőket. Emiatt „*én személyesen a harmonikát is utáltam, különösen, ha Novák tanárnő játszott rajta*”¹¹ – olvassuk a főhős szájából. A tanárnő és a fiúk közötti ellentét ugyanakkor régebbi keletű. Akkor robbant ki, amikor a fiúk beszöktek a Kultúrotthonba, ami „*azelőtt apácázárda volt, de a háború után kisöpörték onnan az apácákat, az épületet átalakították, [...] egy-egy kis lakást is elrekesztettek a gondnoknak és a Novák tanárnőnek, merthogy ő volt a Kultúrotthon igazgatója.*”¹² Az újdonsült kultúrotthonba beszábadulva aztán a tanítóképzős Kovács Pali hegedűt fogott a kezébe, majd „*rázendített a Mennyből az angyal-ra. Erre mi hárman, Hodonicki Oszkár, Virág Péter, meg én elkezdtünk énekelni. Következett a Csordapásztorok, a Fel nagy örömrre és még néhány karácsonyi dal.*”¹³

Kovács Palit egy korábbi Gion-regényből már ismerjük. Ő az, aki „*folyton gúnyolódik mindenkivel, és ezért sehol sem szeretik. Egyetlen munkahelyen sem tud*

megmaradni sokáig, néha hónapokig lődörög munka nélkül, [...] de nem tudja befogni a száját.”¹⁴ Az idézett *Testvérem, Joábban* a Kovács Pali nevű fenegyerek az egyetlen felismerhetően (ezért hangsúlyosan) magyar nevű szereplő. Nem véletlenül, ugyanis megtudjuk róla, hogy az 1944-es vérengzésekkor megölték az apját, ezért gyakran célozgat az egykori rendőrparancsnoknak az 1944 őszen történetekre; például ebben a jelenetben: „A gramofonos teremből kihallatszott a Kovács Pali hangja: most is Opatot nyomorgatta, magyarázta neki, hogy milyen örült nagy hiba volt Opat részéről, hogy az agyonvert emberek családtagjait élve hagyta. Bizonygatta neki, hogy az lett volna a helyes eljárás, ha a hozzátartozóikat is kiirtja, ez a művelet abban az időben, közvetlenül a háború után, amikor még Opat volt a rendőrfőnök, igazán nem ütközött volna komolyabb nehézségekbe.”¹⁵ Kovács Pali neve csak abban az 1969-es regényben és ebben a jelenetben jelenik meg az egész életműben. A *Sortűz...-ben* a Kovács Pali kezdeményezte dalolásra aztán a Kultúrotthonba „beviharzott Novák tanárnő is, magánkívül volt, sikoltozott, felrohant hozzánk a színpadra, kitepte a hegedűt Kovács Pali kezéből, minket meg lehordott mindenféleképpen, figyelmeztetett, hogy ez itt többé nem apácázárda, nem a sötétség fellegvára, nem tűri, hogy a klerikális reakció szellemét felélesszük, az ilyen dolgokat énekeljük a tér másik oldalán, a templomban. Örök időre kitiltott bennünket a Kultúrotthonból, azzal elrohant, kezében a hegedűvel meg a vonóval.”¹⁶ Talán nem véletlen, ami történt: a közvetlenül a háború után játszódó regényből a nyílt ideológiai–politikai konfliktus (karácsonyi dalokat éneklő diákok – kommunista énektanár) mellett a(z újra) többségivé lett szlávok, illetve kisebbségivé vált magyarok ellentétére való burkolt utalásokat is kiolvashatunk. Kovács Pali hangsúlyos és gyakori magyar családneve mellett Novák tanárnő a szlávtság körében leggyakoribb családnevet viseli. Nevének jelentése ráadásul az, hogy „újonnan érkezett, új betelepülő”,¹⁷ ami egybeeseng az általa szimbolizált hatalomváltásnak azzal az aspektusával, hogy immár nemcsak igazgatóként uralja az egykori katolikus zárda épületét, hanem maga is benne lakik. A hegedű pedig, amit Novák tanárnő elvesz a fiúktól, jellegzetesen magyar népi hangszer, a harmonikát viszont, amivel a fiúkat kínozza, inkább a szerb népzeneire tartjuk jellemzőnek. (A Magyarországon forgatott filmben úgy mutatkozik meg a hangszer körüli szembenállás, hogy a tanárnő a „Szép gyermekeim, jöjj ki a rétre, hol traktorok hangja zenél...” kezdetű mozgalmi dal harmonikakíséret melletti szolmizáltatásával terrorizálja a gyerekeket.)

Annak is lehet jelentősége, hogy amikor a fiúk újra beszabadulnak a Kultúrotthonba, bosszúból leszednek egy „égőpiros” és egy „sötétkék” művirágot a falról, amiket Novák tanárnő készített (a művirággal való dekorálás a mániája), majd a Fenyvesi fiúk „a kék és piros szirmokról lefújták a port, aztán szép tempósan enni kezdték a művirágokat”.¹⁸ A „sötétkék” és az „égőpiros” (egy vöröscsillagos fehér sávval elválasztva) a jugoszláv zászló színei voltak.

A *Sortúz...* központi motívuma az elmenekült német téglagyárosok, a Schankok elrejtett kincse: két hordó első osztályú barackpálinka, amely Ácsi Lajos gróf szerint „*ott nemesedik a földben, és várja a gazdáját*”.¹⁹ De „*Schank Frici soha többé nem tér vissza. – mondta Fodó tanár úr. – Ha pedig visszatér, felakasztják.*”²⁰ Olvasunk egy Nébald nevű öreg könyvelőről is, akiről azt tudjuk meg, hogy bár „*sváb volt ő is, akár a Schankok, de a háború után ő magyarnak vallotta magát, úgyhogy hosszas hercehurca után végül is nem telepítették ki...*”²¹ Nem furcsa ilyeneket olvasni egy jugoszláviai ifjúsági regényben? Fodó tanár úr pedig „*nem azt tanította, ami a könyvben volt*”, „*történelemkönyveink ugyanis dögunalmasak voltak. Az emberek valahogy kihullottak belőlük.*” S közben a diákok falaztak neki: „*a legjobb tanárnak tartottunk, és az ő kedvéért otthon a történelemkönyveket is bemagoltuk, arra az esetre, ha tanfelügyelő jönne*”.²² Milyen sokan így voltak ezzel, ódzkodva a tananyag tömény ideológiájától, de vajon hányan írták le nyíltan ezt az elterjedt gyakorlatot 1982-ben?

Visszatérve a burkolt megfogalmazásokhoz, a rafinált írói képzelet szüleménye az alábbiakban ismertetett sírhely és a hozzá kapcsolódó babona. A regénybeli nevezetes síron ez olvasható:

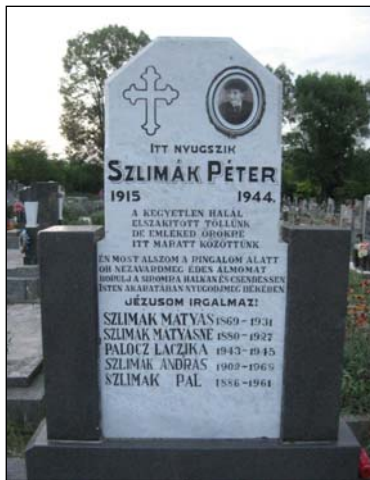
„Hofanesz Paula – 1941, élt fél évet
 Hofanesz Angéla – 1942, élt 27 napot
 Hofanesz Blanka – 1943, élt 42 napot
 Hofanesz Noémi – 1944, élt 4 hónapot
 Hofanesz János – 1914 †
 Hofanesz (szül. Vécsey) Etelka – 1922 †”²³

1. kép: A honfesz sír fotója

A gyerekszereplők szerint az 1941-ben, 1942-ben, 1943-ban és 1944-ben, tehát a rövid magyar uralom egy-egy évében (!) elhunyt Hofanesz testvérek sírjának a megkerülése, illetve a szerencsétlencen való őszinte és hangos szánakozás fordíthatja csak jobbra a sorsukat. A kislányok elhalálozási évei mindenképpen szimbolikusak, annál is inkább, mert az 1944-ben meghalt Noémi éppen a magyar katonaság visszavonulása közben hunyt el;²⁴ és szimbolikusan lehet tekinteni Hofanesz János (talán a nagypjuk?) elhunytának 1914-es évszámát is, hiszen abban az évben kezdődött az a háború, ami a nemzeti tragédiához vezetett. Ezzel szemben „Hofanesz (szül. Vécsey) Etelka” halálának 1922-es dátuma valószínűleg azért nem például a fenti sorozatba illő 1918-as vagy 1920-as évszám, mert az már túl direkt célzás lenne; a Vécsey mint magyar nemesi leánykori név viszont mégis a régi úri, azaz az első világháború előtti magyar világ végére utalhat. Ráadásul a Vécsey – amellet, hogy szenttamási magyar családnév – a délvidéki harcokhoz több szálon kötődő aradi vértanú vezetékneve is. Az utolsó, a sorozatból kicsit kilógó 1922-es évszámmal viszont az író mégis ügyesen tereli el a figyelmet a fentebbi nevek és dátumok szimbolikus voltáról.

Az ugyanebben a regényben emlegetett Szlimák család és sírboltja ma is megtalálható Szenttamáson, de Hofanesz vezetéknevű személy nem hunyt el ott azokban az években.²⁵ Ez arra mutat, hogy az író ennek a babonának a megkonstruálásával a közösségi emlékezet életben tartásának fontosságát hangsúlyozza, illetve a rítusba csomagolva egy álcázott utalást tesz a visszavágyott magyar világra, amely iránti nosztalgiára a regény megírásának idején máshogy nem lehetett célozni. És valóban: a sírkerülő fiúk számára az emlékezés kötelességként tételeződik: csak akkor

2. kép: A Szlimák család sírköve

várhatják sorsuk jobbra fordulását, ha életben tartják a múlt emlékét, oly módon, hogy őszintén és látványosan sajnálkoznak a sír fölött.²⁶

Jellemző, hogy a regényben az író által kitalált jelképes szerepű Hofanesz sír mellett éppen egy 1944-ben meghalt (valószínűleg a partizánok által megölt) fiatal ember, Szlimák Péter sírja kerül még a figyelem középpontjába: az ő sírköve jelent fedezéket a gyerekeknek a Szelíd Róka nevű macska felrobbantásakor.²⁷ A regényből nem derül ki, hogy „a Szlimák család kriptája” is egy 1944-es halottat fed, ezt helyi ismereteinkből tudjuk. Mégis jellemzőnek tartom, hogy Gion – ha csak utalás szintjén is – éppen a Szlimák-sírt, azaz egy a temető bejáratához közeli, a halott fiú fényképével és hosszú sírverssel ellátott 1944-es sírkövet: Szenttamáson a maga nemében a legfeltűnőbb helyen lévő és a legdíszesebbet emelte a regény szövegébe.

Azt, hogy a Hofanesz-sír szertartásos kerülgetése és az ott nyugvó kislányok nevének skandalása történelmi traumákat feldolgozó gyászmunka, a regény film-adaptációja is megerősíti. A filmben a sírkerüléskor az 1944-ben elhunyt „szegény Noémi” neve után még az egykori patikusról, a „szegény Braun bácsi”-ről is megemlékeznek, akinek a helyi zsidó temetőben a sírját is megtalálják. Braun bácsi unokája azt mondja a filmben, hogy „az én édesapám állva halt meg, fürdés közben”, amivel nyilván a gázkamrákra céloz. Ezért nem ráfogás kijelenteni, hogy a filmbeli sír körül menetelő fiúk a Hofaneszek és Braun bácsi nevének együttes ismétlésével a délvidéki magyarság legsúlyosabb traumája mellett az Európát (és benne a magyarságot) ért legnagyobb 20. századi veszteségre: a zsidóság kiirtására reflektálnak.

A regény egyik legfontosabb gyerekszereplőjét Burai J.-nek hívják. A Braun és a Burai név eltérése mindössze egy betűnyi. Burai J. megfelelőjeként szerepel a filmben Braun bácsi unokája, Dávid, aki kérdésre ki is mondja magáról: „- *Te zsidó vagy? - Az. Körülmetélt.*” Burai J.-n kívül senki más nem kap új nevet a filmben a regényhez képest, csak ő, az osztályba később jött, ezért kívülállóságát mindvégig megőrző fiú, aki az elesettséget, a különbözőséget (értsd: a kisebbségi létet) leginkább megélő és legmélyebben átérző szerepet játssza. (Azért lehetett célszerű a filmben zsidóvá tenni a regényszereplőt, hogy a magyarországi nézőközönség is át tudja érezni a karakter kisebbségi problematikáját. A filmben Dávid még a regényben abszolút negatív szerepű Kanegéren, a cigány ócskavasoson is szánakozik, mert „mindenki csak őt bántja”.) Burai J.-Dávid a különnc, a másmilyen (értsd megint: „a kisebbségi”) macska felrobbantásakor a saját élete kockáztatásával is megpróbálja kiszabadítani a „Szelíd Rókát”, de sikertelenül: „Burai J. véres arccal [...] áll az akácfa alatt, a macska pedig elszabadult”.²⁸ Mert a fiú hiába oldozta el a fától a kivégezni akart „kisebbségi” macskát, az sajnos a hátára kötözött robbanóanyaggal együtt iramodott el az akácfától. Talán nem véletlenül éppen onnan, azaz a Délvidéket jelképező növényről, hiszen a *Kárókatónák...-ban* is akácfán fészkeltek a jelképes szerepű madarak, és – ahogy a *Sortűz...* narrátor-főszereplője mondja – „kétségbeesett gömbakácok hívták fel a figyelmünket a Hofanesz család sírboltjára”²⁹ is.

A Hofanesz-sírbolt történelmi traumákat jelképez tehát, de nem kerülhetett rá két fontos, mert túl direkt dátum: az első világháború elvesztésére utaló 1918-as, illetve a Trianonra utaló 1920-as évszám. Máshol viszont a 18-as szám mégis hangsúlyos helyzetű: a narrátor–főhősnek, a helyi, a *szenttamási* nézőpontra utaló Tamásnak a nevét egyetlen alkalommal olvassuk a regényben, mégpedig akkor, amikor kiderül, hogy van tizennyolc puskagolyója.³⁰ Azért is tulajdoníthatunk jelentőséget annak, hogy éppen 18 puskagolyója van (illetve maradt) az elbeszélő–főhősnek, mert a regény „*címszereplőjének*”, a tragikus körülmények között kimúlt Bódi bivalynak ezzel a 18 puskagolyóval adnak majd sortűzet: „*Ha nem a temetésekor, hát utólag*”.³¹ Ebben a kontextusban a bivalynak – mint a vidéken kihalóban lévő faj³² – egyik utolsó példányának elpusztulása, illetve az arról való megemlékezés jelképezheti az 1918-ban véget ért magyar időköt, illetve azok elsíratását. – A másik bivaly pedig esetleg a negyvenes évekbeli rövid magyar világ emlékének jelképe lehet: bár már elég rozoga állapotban van, de még él...

A lecsúszott, de egyedülként helyben maradt³³ nemesember, Ácsi Lajos hasonlít a bivalyokhoz: ő egy kiveszőben lévő embertípus utolsó példánya. A háború utáni világban, a szocializmusban, főleg kisebbségben már nem bizonyul a túléléshez megfelelő stratégiának a saját szilárd értékrendje szerint élő, a kiélezett helyzetekben is jellemesen viselkedő³⁴ földesúr gerinces magatartása. Nota bene, a bivalynál is konkrétan gerinctöréshez vezetett a kollektivizált új világ. Közös lónak túros a háta, közös bivalynak pedig a gerincét török – minthogy materialista módon csak a fizikai erejét akarják használni, „*személyiségére*”, „*jellemére*” nincsenek tekintettel.

Csaknem minden javának elkobzása után a bivalyokhoz hasonló mostoha sorsra jut Ácsi Lajos is. Az utolsó nemesember halála (annak előzményei, körülményei, majd a temetés) szintén utalhat jelképesen az 1918-as őszre, amikor de facto, illetve 1920-ra, amikor de iure is elszakították Magyarországtól a Délvidéket. Hiába történt ugyanis „*csoda*” a téglagyárban Schank Frici pálinkájának megtalálásával, azután nem a várt kocsmai vigalom következett, hanem olyasmi, ami sokkal inkább egy vesztes háború után méltósággal visszavonuló hadsereg gyászünnepélyére emlékeztet: „*És ekkor a téglagyárban, a lóistállóban felcsendült Ácsi Lajos hangja. Érces hangon énekelt valami nagyon szomorú dalt. [...] Aztán felbődült Adamkó is, majd csatlakoztak hozzájuk a többiek, énekelt mindenki, hangosan és komolyan [...]. Aztán kijöttek az udvarra a munkások, indultak hazafelé. [...] szépen egyenesen mentek a sorban, mint a katonák, még fáradtnak sem látszottak.*”³⁵ Aztán az önfeledt ünnepi hangulatban Ácsi Lajos a hideg őszi éjjelen énekelve belefeküdt a folyóba, és ott mosolyogva kihült. Nagy elragadtatásában saját maga „*önként és dalolva*” mondott le az életéről. Felelőtlenül, óvatlanul. Valahogy úgy, ahogy Gion *Virágos Katona* című regényében Váry földesúr és Frédi nagyságos úr is a régi Magyarországról, hiszen csak ittak és vadásztak, közben karba tett kézzel nézték a Monarchia

széthullását. Vagy ahogy 1918-ban Magyarország őszirozsás békemámorban úszó, a demokrácia megvalósulásától megrészegedett vezetői is önként mondtak le az önvédelemről: határaink védelméről, ami után a szerbek rövidesen Baját és Pécsét, a csehek Balassagyarmatot, a románok pedig például Kolozsvárt és Nagyváradot foglalták el.

Ácsi Lajos temetésekor az időjárás is veszélyessé változik (akárcsak a *Kárókatónák... vége felé*, ahol az 1944-es „*még hidegebb napokat*” jelképezve lett ellenséges a természet): „*Nagyon hirtelen megváltozott az idő Ácsi Lajos temetése napján. – A tél szaga érződik – mondta megborzongva Hodonicki Oszkár. – Nagyon rövid lesz ez az ősz. – Bár még rövidebb lett volna – mondtam. – Ilyen bitang rossz őszt még nem éltem meg. – Minden rosszul alakult körülöttünk – mondta Virág Péter. [...] – Az éjjel azt álmodtam, hogy már tél van – mondta Hodonicki Oszkár. – Derékgig ért a hó, és a hóban elvadult kóbor kutyák jártak. Rengeteg elvadult kutya.*”³⁶ A fenti kép pedig az 1918–1920-as fordulat délvidéki magyar közérzetének a képe lehet,³⁷ azért is, mert az utolsó magyar nemes temetésén a pap ilyen alkalmakkor szokatlan bibliai helyről olvas fel többször is: „*Berecz Máté plébános szép hosszú beszédet mondott, és időnként felolvassott a bibliából, főleg Ezékiel könyvéből. Jóformán semmit sem értettünk belőle. Pedig Berecz plébános többször is körülnézett nagyon jelentőségteljesen.*”³⁸ Nos, a jelentőségteljes körbetekintésnek az lehet az oka, hogy Ezékiel könyve főként a kisebbségivé válásnak, a diaszpóra kialakulásának a tematikáját dolgozza fel. A próféta főként Jeruzsálem megszállásáról és pusztulásáról: az Izráelt érő ítéletről, a zsidó nép fogságba viteléről és szétszórásáról szól – az ÚR büntetéseként. „*Aztán a kántor énekszóval elbúcsúztatta Ácsi Lajost a barátaitól, de senkit sem nevezett meg a barátai közül.*”³⁹ Itt Vörösmarty víziójára asszociálhatunk: „*S a' sírt, hol nemzet súlyed el, Népek veszik körül, 'S az ember' millióinak Szemében gyászkönyűl.*”⁴⁰ Valójában viszont ki sirat egy veszni indult országot azok közül a (más ajkú) népek közül, akik pusztulásának tanúi? Kik a barátai? A valóságban közömbös, sőt inkább örül a többi nép, hiszen amíg fennáll, amíg erős, fenyegetést jelent. Így Ácsi Lajosnak is csak elvileg, az illendőség kedvéért esik szó a barátairól, de bajos lenne meg is nevezni őket.

Az utolsó nemes temetése után még egy „*furcsa dolog történt. Senki sem akart hazamenni. Pedig temetéseken ilyenkor már általában szétszéled a nép, legfeljebb a családtagok maradnak ott siratni még egy kicsit az elhunytat. [...] Csak álltak ott az emberek a temetőben, hallgatagon néztek maguk elé, fejükön előrecsúszott a fekete kalap, és olyanok voltak, mint a varjak a kopár akácfaerdőben. Majdnem fél óráig álltak így.*”⁴¹ Valahogy úgy, ahogy a régi Magyarország felbomlása után is helyben maradt minden nép, amely tanúja volt széthullásának: akár siratta, akár nem. Így maradt meg a nép például a Délvidéken, az „*akácok alatt*” is. Nem tartom véletlennek, hogy a fenti szimbolikus képben újból megjelennek az akácok, pontosabban az őszi

„kopár akácfaerdő” képe: Szenteleky Kornél *Akácok az őszben*⁴² című emblematikus versében a „kopaszul, szegényen s türelmesen álló” „tarlott bácskai akácok” szintén többértelmű sorsjelképként jelennek meg. Gion regényében harmadszor itt szerepel a fajaj neve (előző két előfordulásának jelentőségére már rámutattam), azaz az akácfa valamennyi előfordulásakor szimbolikus szerepet kap a műben.

Ácsi Lajos neve is szimbolikus, mert a „Lajos” név Gionnál majdnem mindig kiemelt, gyakran jelképes szerepű magyarok neve. Szenttamás magyarságának prominensei többnyire Lajosok a regényekben: Tojzán Lajos a kántor, Koller Lajos az iskolaigazgató, Major Lajos a nyomdatulajdonos, Kálmán Lajos pedig az építési vállalkozó. Hajdú Lacit pedig „tulajdonképpen nem Lacinak hívják, hanem Lajosnak, azaz hogy a szülei Lajosnak szerették volna keresztelni, de vagy rájuk ijesztettek, vagy már eleve óvatosak voltak, hiszen akkor, 1945 elején, még csak formálódott az ország, a társadalmi rend és a nemzetiségi politika, végül is a Ljudevit nevet írtatták be az anyakönyvbe”.⁴³ A *Börtönről álmodom mostanában* című regénynek a magyar szakos Kiss Lajos a főszereplője,⁴⁴ Gion kedvenc (saját) regényének a főhőse pedig Orbán Lajos.⁴⁵

Az a legérdekesebb a Gion írásaiban szereplő Lajosokkal kapcsolatban, hogy – Ácsi Lajoshoz hasonlóan – a minősítetten nagy veszteséget elszenvedő magyarok legtöbbször ezt a nevet viselik: Gál Lajos a trianoni határváltozás miatt bankdóó egyetlen magyar szereplő⁴⁶ az egész életműben, Góda Lajos⁴⁷ és Habenyák Lajos az első világháború két név szerint is ismert magyar áldozata. Egy másik Habenyák Lajos (akit így neveztek volna a szülei) a szerb megszállás utáni önkényeskedés legnagyobb kárvallottja – nyilván szimbolikus magyar áldozata – a tetralógiában: halva született a húszas évek elején, mert a lelketlen szerb földbirtokos nem adott szekeret az anyjának, aki éppen nála aratott, amikor megindult a szülés.⁴⁸ Gunyhósi Lajos és Csorba János – a Jánosokról majd alább lesz szó – az a két magyar, aki büntetlenül elégtételt vehet ugyanezen a szerb gazdán, amiért az feljelentette Török Ádámot.⁴⁹ Péntek Lajos a második világháború egyetlen, a fronton elesett és név szerint említett magyar áldozata a rendszerváltás előtti Gion-művekben, aki ráadásul – ez is nagyon fontos! – a vajdasági magyarokból szervezett brigád halottja,⁵⁰ a drávaszögi Bozóky Lajost pedig a délszláv háborúban tette el láb alól egykori szerb barátja.⁵¹

A pórul járt magyarságot talán azért csupa Lajos reprezentálja Gion műveiben, mert Kossuth *Lajos* volt az a magyar politikus, aki 1848 tavaszán a szerb felkelők vezérével olyan szópárbajba sodródott, amelyet szimbolikus eseménynek lehet tartani, amely megnyitotta a Délvidék történetének sötét lapjait. Đorđe Stratimirović az anekdota egyik változata szerint ezt mondta: „»– Ha kívánságaink szószerint nem teljesíttetnek, akkor másutt fogjuk keresni azok kielégítését.« Kossuth egyszerűen átlátott mindent. Nem bírta tovább fékezni magát, felkiáltott: »– Úgy! Akkor

a kard döntsön közöttünk!« *Nem kell azt gondolni, hogy ez a szó idézte fel a szerb lázadást. Készen volt már az. De most fellobbant a láng s elborította az egész alvidéket.*”⁵² – Sokan viszont máig az indulatos Kossuth Lajost teszik felelőssé a délvidéki helyzet eszkalálódásáért,⁵³ amelynek legnagyobb kárvallottja a helyben lakó magyarság lett. Azt követően a szerbek már 1848-ban „bejelentették területi igényüket egy önálló tartomány, szerb vajdaság [kiem. az eredetiben] megteremtésére” és „a szerb fejedelemségből önkéntesekkel és fegyveresekkel támogatott szerb felkelés etnikai tisztogató hadműveletekbe kezdett nemcsak a magyar, hanem a német és román falvak ellen is”.⁵⁴

Ácsi Lajos mellett a bivalyok gondozójának, Hofanesz Jánosnak a neve is szimbolikusnak tűnik. Előtagja a kisebbségi sorsot sokszorosan megszenvedő örmény népre utal, hiszen a Hofanesz örmény eredetű név: a „Hovanesz” a magyar „János” név örmény megfelelője. A „János” nevet magyarul és örményül, tehát duplán tartalmazó „Hofanesz János” nevet szintén duplán, azaz két szimbolikus szerepű személy neveként is olvassuk a regényben: a másik, a nevezetes időpontban: 1914-ben elhunyt Hofanesz János neve a már tárgyalt sírkövön szerepel.⁵⁵ A János név sokszorozásának oka az lehet, hogy a név a történetiségben talán a leggyakoribb magyar utónév: az 1772-től 2000-ig sokoldalúan válogatott szövegeket tartalmazó *Magyar Történeti Szövegtárban* a legtöbbször szereplő keresztnév. Gionnál is hasonlólt tapasztalunk: sok más János nevű szereplője – például a földbirtokos Váry János, a főkommunista Bata János, a Novák tanárnő virágait megevő (és ezzel abban a helyzetben szimbolikus nemzeti ellenállást tanúsító) Fenyvesi János, az antifasiszta harcokban szerzett kitérítésekkel büszkélkedő, így a kisebbségi magyarságot legitimáló „jugoszláv” hős Dukay János⁵⁶ – mellett saját alteregója nevéül is az M. H. Jánost választotta. Hadd jegyezzem meg itt „M. Holló János” neve első, feloldatlanul rövidített betűjéről, hogy minden bizonnyal a „Magyar” szót takarja. Az „M” betű nemcsak jelvény, hanem a kisebbségi lét bélyege is: Szivácon az 1944-es vérengzéskor például „M” alakú sírt ástak, ebbe lőtték bele a magyarokat.⁵⁷

Hofanesz Jánosnak ráadásul nemcsak a regény szerinti „valódi” neve jelképesen kisebbségi (magyar) név, hanem a másik, a Fekete Péter is, ahogy mindenki emlegeti. A név vezetéknevi tagja azokat a „földtúró vakondembereket” idézi, amiknek Gion sokszor nevezte és ábrázolta a helyi magyarokat regényeiben. A teljes név pedig a népszerű kártyajátéokra és az ismert slágerszövegre való rájátszással⁵⁸ a szereplőnek azt a vonását emeli ki, hogy „szerencsétlen flótás volt örök életében, ezért is nevezték el Fekete Péternek, no meg a fekete bivalyok miatt”.⁵⁹ Gion Fekete Pétere valóban rendkívül balszerencsés. Elvesztette gyerekeit: az ő kislányai vannak a nevezetes sírban eltemetve; és utolsó kedves állatának a napjai is meg vannak számlálva. Ráadásul tüdőbajos, amely kórt egykor magyar betegségnek⁶⁰ nevezték. Ezt a baját pedig szintén tipikusan magyarnak tartott itallal, pálinkával gondolja orvosolhatni. Elég szomorú perspektíva...

A *Sortűz egy fekete bivalyért* című regény végén csodás módon újra puska-golyókat kapnak a fiúk, mégpedig „legalább hatvan puska-golyót”.⁶¹ Nagyon örülnek neki, mert hatalmas sortűzet akarnak adni az összes fontos, szimbolikus szerepű halott emlékéért. Ki mindenkiért is? Elsősorban Ácsi Lajosért, aki személyében jelképezheti azt a régi, „úri” magyar világot, amely vele együtt kihalt. A fiúk azt akarták, hogy az 1941-42-43-44-ben elhunyt, azaz a kis magyar világot, illetve annak tragikus végét jelképező Hofanesz kislányokért is szóljon az üdvölvés. Meg a Szelíd Róka nevű kisebbségi macskáért is, aki „lehet, hogy jól járt azzal, hogy felrobbantották. Így nem lett vízihulla belőle.”⁶² Ezzel a meghökkentő megjegyzéssel kapcsolatos gioni asszociációink a gyerekkorában egy idősebb szerb társa által majdnem vízbe fojtott írótól⁶³ az 1944-es vérengzések vízbe dobott – vízbe ölt magyar áldozataiig terjednek.⁶⁴ (Gion már első, 1968-as regényébe is rejtett ilyen célzást!⁶⁵) Annál is inkább, mert Fodó tanár úr másutt is minden indoklás nélkül azért fakad ki, hogy még a tanítványaiból is lehetnek vízihullák,⁶⁶ ahogy egyébként Ácsi Lajosból is az lett. Sortűzet akarnak adni a fiúk a *Kárókatonák...-ban* szereplő Gergianért is, akinek jelképes szerepére fentebb már utaltam;⁶⁷ és természetesen a Bódi nevű fekete bivalyért is.⁶⁸ (A filmben nincs a regény végén díszlövés, de a sírt kerülgetve a fiúk ott is megemlékeznek a fontos elhunyt szereplőkről: a Hofanesz kislányok és Braun bácsi mellett a bivaly és a Szelíd Róka nevét is ismételve mormolják, s közben égő gyertyákat visznek körbe-körbe.)

Az 1982-es regény címében szerepel a két sortűz. Az első díszlövés 18 golyóval egy kihalóban lévő állat már kimúlt utolsó előtti példányáért történik; a második, a regény végén több mint 60 golyóval a tablószerűen összeszedett valamennyi érdekesen szimbolikus szereplő emlékéért. Ha az 1982-es számból kivonjuk a „*több mint hatvan*”-at, 1920 körül járunk. Sortűz több mint hatvan golyóval: talán minden egyes évért, amely a kisebbségi létben telt. Meg az előtte volt, még mindig elgyászolatlan korábbiakért. A fájdalmas, viszontagságos múltért és annak megbékélő elfogadásáért: talán ezért kell a legalább hatvan golyó.

JEGYZETEK

* A tanulmány korábbi változata a *Hitel* 2016. januári számában, *Sortűz egy elveszett orszáért* címmel jelent meg.

¹ Vö.: Sajti Enikő: *Mit tudunk a „még hidegebb napok”-ról?* História, 32. évf. (2010) 1–2. sz. 43.

² Vö.: Kurcz Ádám István: *A katonák még nem jöttek vissza. Elhallgatások és allegóriák Gion Nándor rendszerváltás előtti prózájában.* Forrás, 47. évf. (2015) 3. sz. (A továbbiakban: Kurcz, 2015.)

³ Lásd részletesebben: Kurcz Ádám István: *A német identitás szerepe Gion Nándor regényeiben.* Délvidéki Szemle, 1. évf. (2014) 2. sz.

⁴ Gion Nándor: *A kárókatonák még nem jöttek vissza.* [1977] In: Gion Nándor: *Az anyagi vigasság.* Budapest, 2010. 193.

⁵ Uo. 205.

⁶ Uo. 253.

- ⁷ Lásd részletesebben: Kurcz, 2015.
- ⁸ Horváth Futó Hargita: *Lokális kontextus, elbeszélői szerepkörök és a szövegek átjárhatósága Gion Nándor opusában*. Újvidék, 2012. (A továbbiakban: Horváth Futó, 2012.) 181.
- ⁹ Szabó László rendező, Gion Nándor író, Szabó László – András Ferenc – Jeli Ferenc forgatókönyvíró: *Sortűz egy fekete bivalyért*. Színes magyar filmdráma, 1984. A film az író személyes közreműködésével készült. Amint arról az író özvegye, Gion Eszter beszámolt, a forgatáson is jelen voltak.
- ¹⁰ Gion Nándor: *Sortűz egy fekete bivalyért*. [1982] In: Gion Nándor: *Az angyali vigasság*. Budapest, 2010. (A továbbiakban: Gion, 1982.) 257.
- ¹¹ Uo.
- ¹² Uo., 258.
- ¹³ Uo., 259.
- ¹⁴ Gion Nándor: *Testvérem, Joáb*. [1969] In: Gion Nándor: *Börtönről álmodom mostanában*. Budapest, 2008. 136.
- ¹⁵ Uo., 222.
- ¹⁶ Gion, 1982. 259.
- ¹⁷ Vö.: Hajdú Mihály: *Családnevek enciklopédiája*. Budapest, 2010. 348.
- ¹⁸ Gion, 1982. 260.
- ¹⁹ Uo., 278.
- ²⁰ Uo., 279.
- ²¹ Uo., 289.
- ²² Uo., 270–271.
- ²³ Uo., 266.
- ²⁴ Uo., 339.
- ²⁵ Horváth Futó, 2012. 136.
- ²⁶ Gion, 1982. 266–267.
- ²⁷ Uo., 283.
- ²⁸ Uo., 285.
- ²⁹ Uo., 266.
- ³⁰ Uo., 348.
- ³¹ Uo.
- ³² Uo., 333.
- ³³ Uo., 271.
- ³⁴ Uo., 297.
- ³⁵ Uo., 353.
- ³⁶ Uo., 360.
- ³⁷ Vö. pl.: „*dr. Tyeremov Dragumir [...] rémuralmat teremtett a színmagyar topolyai járásban. Első dolga az volt, hogy a magyar rendőrséget elcsapta, s 11 helyett Kishegyesen 31 szerb rablőgyilkos komitácikból összeverbuvált rendőrséget állított, kik minden kiszállása alkalmával megérkezésekor a községháza előtt sortűzet adtak. Gyakran megtörtént, hogy a nagyvendéglőben reggelig mulatott s az oda rendelt rendőrség minden pohárköszöntő után sortűzet adott, s ezzel az egész községet rémületben tartotta.*” Részlet Limbek Pál, a Szenttamástól északra fekvő Kishegyes 1920. május 15-éig volt vezetőjegyzője 1933-as visszaemlékezéséből. A kéziratból csak a hangletra idézek példát, a szörnyű – gyilkosságig menő – atrocitásokra hely hiányában itt nem.
- ³⁸ Gion, 1982. 359.
- ³⁹ Uo., 359.

- ⁴⁰ Vörösmarty Mihály: *Szózat*. In: Horváth Károly (szerk.): Vörösmarty Mihály összes művei 2. Budapest, 1960. 211.
- ⁴¹ Gion, 1982. 359.
- ⁴² A vers olvasható pl.: Kalangya, 2. évf. (1933) 1. sz.
- ⁴³ Gion Nándor: *Szegény Hajdú Laciról és Harag Györgyről*. [1990] In: Gion Nándor: Véres patkányirtás idomított görényekkel. Budapest, 2012. 75.
- ⁴⁴ Gion Nándor: *Börtönről álmodom mostanában*. [1990] In: Gion Nándor: Börtönről álmodom mostanában. Budapest, 2008. 302.
- ⁴⁵ Vö.: Gion Nándor: *Engem nem úgy hívnak*. [1970] In: Gion Nándor: Az angyali vigasság. Budapest, 2010. 89.
- ⁴⁶ Gion Nándor: *Rózsaméz*. [1976] In: Gion Nándor: Latroknak is játszott. Budapest, 2007. (A továbbiakban: Gion, 1976.) 262.
- ⁴⁷ Gion Nándor: *Virágos Katona*. [1973] In: Gion Nándor: Latroknak is játszott. Budapest, 2007. 178.
- ⁴⁸ Gion, 1976. 273.
- ⁴⁹ Uo., 377.
- ⁵⁰ Gion Nándor: *Az angyali vigasság*. [1985] In: Gion Nándor: Az angyali vigasság. Budapest, 2010. 377.
- ⁵¹ Gion Nándor: *Nem baleset lesz*. [1997] In: Gion Nándor: Műfogor az égből. Budapest, 2011. 502.
- ⁵² Jókai Mór – Bródy Sándor – Rákosi Viktor (szerk.): *Ezernyolczszáznegyvenyolcz: Az 1848/49-iki magyar szabadságharc története képekben*. Budapest, 1898. 79.
- ⁵³ A szerb történetírás természetesen osztja ezt a nézetet, vö.: Boarov, Dimitrije: *Vajdaság politikai története*. Nagy Georgina (ford.). Újvidék, 2012. 235.
- ⁵⁴ Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Budapest, 2003. 247.
- ⁵⁵ Gion, 1982. 266.
- ⁵⁶ Uo., 270.; ill.: Dukay János a német katonákat megverte, és „lefektette a kuglipályára. Még beszédet is tartott nekik, miszerint ő a győztes oldalon akarja befejezni a háborút, győztesként fog visszatérni, és jó lesz, ha amazok hárman vigyáznak egy kicsit magukra.” Uo., 296.
- ⁵⁷ Vö.: Matuska Márton: *A megtorlás napjai*. Újvidék, 1991. 58.
- ⁵⁸ Vö.: Zágon István – Eisemann Mihály: *Fekete Péter*. Budapest, 1943.
- ⁵⁹ Gion, 1982. 338.
- ⁶⁰ Bárczi Géza – Országh László (főszerk.): *A magyar nyelv értelmező szótára*. Budapest, 1959–1962.
- ⁶¹ Gion, 1982. 363.
- ⁶² Uo., 362.
- ⁶³ „Ennek a sajnálatos történetnek olykor nemzeti jelleget adok, lehet, hogy igazam is van. Egy nálamnál jóval idősebb és erősebb szerb fiú akart vízbe fojtani.” (Gion Nándor: *Korai halálaimról*. [1994] In: Gion Nándor: Véres patkányirtás idomított görényekkel. Budapest, 2012. 19.)
- ⁶⁴ „– Elek szolgálatkész, beszarióbecsei magyar ember. Hallgat a jó szóra. Amióta két bátyja a Tiszába fulladt. – Maguk lötték őket bele a Tiszába? – Meghaltak szegények – mondta közönyösen Vladan Drenovakovics. – Elek viszont okult a történelemből, örül a rókabőr sapkának, és megteszi, amit tennie kell.” (Gion Nándor: *Aranyat talált*. [2002] In: Gion Nándor: Latroknak is játszott. Budapest, 2007. 786.)
- ⁶⁵ Gion Nándor: *Kétéltűek a barlangban*. [1968] In: Gion Nándor: Börtönről álmodom mostanában. Budapest, 2008. 96–98.
- ⁶⁶ Gion, 1982. 356.
- ⁶⁷ Lásd még: Kurcz, 2015.
- ⁶⁸ Gion, 1982. 362.

AZ ÚJVIDÉKI EGYETEM MARXIZMUS TANSZÉKÉNEK TÖRTÉNETE 1978–1989 KÖZÖTT

CSILLIK BLANKA – RÁCZ MÁRK

ABSTRACT

In our study we wish to present the brief history of the former Department of Marxism of the University of Novi Sad, which was included in the Faculty of Humanities before 1989. We base our work foremost on Serbian language literature as well as interviews conducted with people formerly working within the education unit, we use these sources with their permission.

In the former Yugoslavia ideological educators and tutors operated in some form within most institutions of higher education, even if, due to the country's unique political situation, they did not hold the same special formal and informal status they would have in the GDR and Hungary.

Our assumption is that although political economics, Marxist philosophy and Yugoslavian autonomous self-government were taught in Novi Sad as well, examinations on the subject were not as strict as in the case of Hungary. Philosophical thought was especially more liberal because Tito's regime made this possible for its citizens. An interesting difference is the fact that scientific socialism and scientific communism were not taught in Yugoslavia just as the history of the labor movements was also not in the curriculum. Those who graduated from the Department of Marxism generally went on to teach it at a high school level.

In our research we sought to answer what effect the department had on the future young Vojvodina's intellectuals' thinking as well as to provide an organizational picture of the educational unit in question. Since, as far as we know, no one has researched the topic in Hungarian before, we believe our study will function as a gap filler.

ESZMETÖRTÉNET

Mielőtt rátérnénk az Újvidéki Egyetem Marxizmus Tanszékének vizsgálatára, röviden vázoljuk a marxista eszmetörténet és filozófia alapjait, elsőként Nyíri Tamás könyve nyomán: „Marx, Engels és Lenin elméletének célja nemcsak a világ helyes magyarázata, hanem megváltoztatása is. A marxizmus–leninizmus filozófiai alapja a történelmi és dialektikus materializmus. A történelmi materializmus a társadalom fejlődésének általános törvényeit vizsgálja. A történelmi jelző a hangsúlyos, a materializmus azt akarja mondani, hogy ez az elmélet minden magasabb emberi tevékenységet és teljesítményt az ember praktikus, főként gazdasági tevékenységgel magyaráz. A történelmi materializmus eltekint az ismeretelméleti és metafizikai kérdésektől, attól, hogy van-e szellemi lélek, hogy megismerhető-e maga a dolog vagy Isten léte; s a társadalmi mozgást társadalmi tényezőkkel magyarázza.”⁴

A továbbiakban már a világhálót hívtuk segítségül: némileg leegyszerűsítve, Marx úgy ítélte meg, hogy a gazdasági eseményeket a történelmi háttér figyelembevételével, fejlődésük folyamatában kell szemlélni. A társadalom és a benne élő emberek kapcsolata dialektikus: a különféle társadalmi viszonyok között született ember maga is a viszonyok alakítójává vált. A gondolkodó szerint a kapitalista gazdaságot az áruviszony jellemzi. Az áru egyrészt fizikai tárgy szükséglet-kielégítésre és pénzre, másrészt árura cserélhető objektum. A magántulajdonnak köszönhetően az áru tulajdonosa kizárhatja a többi embert az áru hasznosításából, s ezt az elkülönülést a közösség fenntartja és legitimként ismeri el.

Marx az 1848-ban megjelent Kommunista Kiáltványban a magántulajdon eltörlésében látta a szocializmus megtestesülését. Úgy vélte, a fennálló kapitalista rendszert a forradalom eszközével kell megdönteni, így a termelőerők felgyülemelésével megszülethet az állam nélküli kommunizmus. Az elmélet szerint az ideális állapot eléréséig a következő stádiumokon kell átesni: az első időszakban még szükség van az állam és a jog jelentétére, a javak elosztása a teljesítmény szerint történik, még fennállnak a társadalmi ellentétek és egyenlőtlenségek. A következő szakaszban érkezik el a tulajdonképpeni kommunizmus, ahol megszűnik az állam, a pénz, a piac, a jog és a rendfenntartó szervek. Az elosztás a szükségletek szerint történik, és megvalósul az önkéntes kooperáció erkölcsi rendszere.⁵ Annak ellenére, hogy nem sokban különbözött a szocialista blokk többi államától, az ideológiai értelmezése mégis újnak hatott, ezért Jugoszlávia különutas jellege mindvégig lényeges elemnek bizonyult. Az ország életében ugyanakkor meghatározó volt az El Nem Kötelezettek Mozgalma, melynek „első tanácskozását 1961-ben tartották Belgrádban, Josip Broz Tito jugoszláv elnök kezdeményezésére. Ezen a csúcstalálkozón 25 állam vett részt. Fő érv a mozgalom megalapítása mellett az volt, hogy a két szuperhatalom – az USA és a Szovjetunió – között a fegyverkezési verseny háborúhoz vezethet, s ezért vált szükségessé az el nem kötelezett államok nemzetközi összefogása is.”⁶

Kutatásunk során igyekeztünk nem csak a szakirodalomra támaszkodni, hanem élő, egykor ott dolgozó vagy tanuló emberektől is informálódni. 2014-ben Lázár Zsolttal készítettünk interjút Újvidéken, aki megerősítette, hogy a Marxizmus Tanszéken képzett tanárok később a középiskolákban oktattak ideológiai tárgyakat, mint mondta, a középiskolában történt a fő „doktrináció”. Ő maga a középiskolában a marxizmuson kívül tanult szociológiát, filozófiát és pszichológiát is.⁷

Nem sokkal később eszme- és szellemtörténeti témakörben beszélgettünk a filozófus Losoncz Alpárral⁸ is, aki szerint „a tudományok hosszú ideig nem követték az ideológiát, egy fajta diszkrepancia volt a tudomány és a hivatalos politika között. A jelenlegi filozófiai gondolkodásban 1960-ban történt meg csak az áttörés. Ekkor vált fő kérdéssé, hogy az ember miként ismerheti meg a valóságot. Az ortodox marxista filozófia abból indult ki, hogy visszatükrözés alapján történnek dolgok, tehát visszatükrözzük azt, amit látunk. Hiszen lecserélték a visszatükrözés elméletét és a társadalomtudományok is elfordultak az ortodox irányzattól. A Zágrábi Egyetemen létrehozták a Praxis nevezetű folyóiratot, amely világszerte ismertté vált és rengeteg külföldit csábított Jugoszláviába. Hosszú ideig szimbiózis volt, tehát létezett egy kritikai marxizmus, amely időnként bírálta a fönnálló állapotokat. Léteztek az ősi dialektikus analízisbe beleragadt oktatók mindenütt, Szlovéniától kezdve Szerbiáig. Akkor jött 1968,⁹ illetve Jugoszláviában volt változás még 1975-ben is, különösképpen Belgrádban. Itt a hatalom egy kicsit várt 68-hoz képest és 1975-ben sújtott le pallosával. A fő kolompokat, a szerb marxista beállítottságú egyetemi tanárokat eltávolították az egyetemről és helyükre a Belgrádi Társadalomtudományi intézetből érkezőket tették.”¹⁰ Mindkettejük gondolata abban erősített meg minket, hogy Jugoszlávia sok tekintetben eltérő vonásokkal rendelkezett annak ellenére, hogy mégiscsak egy diktatúráról beszélünk, ahol ugyanúgy oktattak ideológiai nézeteket. Ugyanakkor azzal is tisztában vagyunk, hogy nem általánosíthatunk egy téma kapcsán négy ember elmondásai alapján. Tovább kell folytatni a kutatást, árnyalni a képet, hiszen semmi sem csupán fehér vagy fekete. Még ha csak érintőlegesen is, de a vonatkozó köz-történeti részre is kitérünk.

Nem mehetünk el szó nélkül a politikai szerveződés kritikája mellett sem. Az, hogy a változások szele kezdett megjeleni azt is mutatta, hogy az embereket egyre kevésbé érdekeltette a politika „s a falvak kétharmadában nem működött pártszervezet. Ismét felállították a központi pártiskolát, s elrendelték a kötelező pártoktatást. 1975-ben betiltották a zágrábi Praxis nevű neo-marxista folyóiratot, s felléptek a katolikus egyház növekvő befolyása ellen.”¹¹ Ugyanezt a folyamatot lehet érzékelni Gyurok Jánosnál is, hiszen arról írt, hogy „a korábban az oktatásban idejétmúltnak ítélt marxizmus-leninizmus tanításának bevezetése, a párt népszerűsítése, és néhány olyan intézkedés meghozása, amely képes befolyásolni a közhangulatot, és erősíteni az oligarchikus szervezet hatalmi pozícióit”.¹² Érdekes megállapítást tett, amikor

kijelentette, hogy „Jugoszláviában a marxizmus–leninizmus tekintélye a hetvenes évekre megkopott”.¹³ Juhász József tovább árnyalja a képet, amikor az öngazgatásról ír, mivel szerinte „a titói állam gazdasági és társadalmi rendszere névleg az öngazgatáson alapult, a gyakorlat azonban messze állt ettől az elvontan nézve valóban demokratikus és humánus, és az ötvenes-hetvenes évek nemzetközi baloldali gondolkodásában is nagy becsben álló elvtől”.¹⁴ A szovjetellenesség, illetve az irántuk meglévő gyanakvás hol jobban, hol kevésbé jobban, de szinte mindig megmaradt, ezt a jelenséget Vladimir Dedijer írta meg a rendszer születése után nem túl sokkal. „Miután az oroszok ezt a demokratikusnak semmiképpen sem nevezhető lépésüket megtették, amely világosan bizonyította, hogy a Tájékoztató Irodát egyszerűen a maguk eszközének tekintik, nem pedig a 9 kommunista párt konzultatív testületének, amelynek munkájában az egyes kommunista pártok egyenjogú alapon és saját szabad akaratukból vesznek részt...”¹⁵ Egy ilyen vagy ehhez hasonló szöveg legális megjelentetése Magyarországon ebben az időszakban ('50-es évek) elképzelhetetlen lett volna. Ezzel szemben Jugoszláviában nemcsak hogy az állam nyelvén adták ki, hanem még magyar nyelvre is lefordították. Feltételezzük, hogy annak idején nem szamizdat formájában terjesztették a Dedijer-könyvet.

Csillik Blanka önállóan készített egy interjút 2015-ben Jovan Gašović-tal, akinek az 1991 előtti politikai rendszerről a következő álláspontját ismertetjük: „*azt gondolom, hogy Jugoszlávia a legnyitottabb kommunista ország volt. Mind a kultúra, mind a társadalomtudományok terén nagyon liberálisnak számított. Másik lényeges különbség: figyelembe véve, hogy mi követte a kommunizmust, Szerbiában az emberek sokkal pozitívabban tekintenek rá, mint ahogy megérdemelné. Az a benyomásom, hogy Magyarországon az emberek nem túl büszkék rá, ha marxizmust adtak elő, míg Szerbiában nem szégyellik. A marxizmust egyetemi végzettséggel rendelkező emberek adták elő, de nem olyanok, akik marxizmust tanultak az egyetemen. Nekem egy történelemtanár majd egy magyarkanizsai szociológus adta elő, aki Újvidéken végzett szociológia szakon. Hippi külsejű jó fej ember volt. 1989/90 környékén órán megkérdezte tőlünk, hogy mit gondolunk a többpártrendszerrel. Ma már ez nem számít akkora merészségnek, de akkor ez számomra újdonság volt. Ő akkor azon a véleményen volt mondta, hogy ha az emberek választhatnak, szét fog esni az ország és felerősödik a nacionalizmus.*”¹⁶

INTÉZMÉNYTÖRTÉNET (AZ ÚJVIDÉKI BÖLCSÉSZKAR TÖRTÉNETE)

Tanulmányunk következő részében az Újvidéki Egyetem 1984-ben kiadott jubileumi évkönyve alapján Csillik Blanka fordításában azokat a fejezeteket mutatjuk be magyar nyelven, melyek annak idején szerb nyelven jelentek meg, és arra voltak hivatottak, hogy – kissé szubjektív módon – bemutassák a helyi intézmény történetét, valamint az általunk vizsgált oktatási egység működését.

Az Újvidéki Egyetemet 1954-ben alapították meg a Szerb Szocialista Népköztársaság törvényei alapján. Ennek következtében a következő szakokat hozták létre: történelem, délszláv nyelvek, jugoszláv irodalom, angol nyelv és irodalom, német nyelv és irodalom, matematika és fizika.

Ahogy újabb szakok nyíltak, a többnyelvűség miatt jelentkezett az igény a lektorátusokra. 1957-ben Idegen Nyelvi Lektorátus nyílt, 1959-ben Magyar Tanszék alakult meg, ebben az évben már mindjárt 30-an iratkoztak be, nem sokkal később: 1961-ben az első diákok beiratkoztak a szlovák nyelv és irodalomra, 1981-ben pedig elindult a román nyelvi tanszék (lektorátus 1974-ben) és a ruszin nyelvi tanszék (lektorátus 1972-ben).

Az 1961/62-es évben az egyetem a következő tanszékeket hozta létre: ruszin nyelv és irodalom, francia nyelv és irodalom, kémia, fizika, biológia és – nem sokkal később – földrajz. A kar a tartomány kezdeményezésére 1968-ban három önálló intézményt hozott létre: Nyelvészeti Intézet, Hungarológiai Intézet és a Vajdasági Történelem Intézete.

Heterogén összetétele és nehézkessége (14 szak) miatt a bölcsészettudományi kar 1969-ben két karra vált szét, bölcsészettudományira és természettudományira. A pedagógia szakot 1972-ben nyitották, a pszichológiát 1982-ben. A Szociológiai és Filozófiai Intézet 1978-ban létrehozta a marxizmus szakot, később – a társadalom széles körű ideológia-mentessé válásának hatására – a marxizmus helyét felváltotta a Szociológia és Filozófia Tanszék.

SZOCIOLÓGIAI ÉS FILOZÓFIAI INTÉZET

Haladva szűkebb kutatási területünk felé, most magát az intézetet mutatjuk be a szerb nyelvű egyetemi évkönyv alapján.

A Szociológiai és Filozófiai Intézet 1975. december 25-én alakult meg, és közvetlenül ezután (1976 folyamán) az újvidéki bölcsészettudományi kar egyesített oktatási egységének kiáltották ki. Az akkori elvek szerint jelentős szerepet kellett betöltenie a Vajdasági Autonóm Tartomány társadalmi–közgazdasági, kulturális–tudományos és káderpolitikai fejlődésében. A tanárok és munkatársak az oktatást eleinte a – „*társadalomtudomány alapjai*”, „*politikai közgazdaság és szocialista öngazgatás*” – marxista tantárgyakból merítették, melyeket az Filozófiai Egyetem minden tanulmányi csoportja tanulmányozott, ahogyan a Jugoszlávia nemzeti védelmének (hónvédelem) alapjai tanulmányát is. A marxizmus alapjai és a szocialista öngazgatás, valamint a marxizmus és szocialista öngazgatás tantárgyak bevezetésével az általános és szakközépiskolákban szükség lett olyan szakértőkre, akik ezeket a tantárgyakat elő tudták adni a diákoknak. Ezt szem előtt tartva a Filozófiai Egyetem tanácsa és bizottsága 1978 első felében döntést hozott a marxizmus tanulmányi csoport létrehozásáról, és elfogadták annak oktatási tervét. Az első hallgatók az 1978/79-es tanévben iratkoztak be a csoportba.

Az általános oktatás és tudományos tevékenység áttekintése következik, melyet most csak röviden ismertetünk: a Filozófiai és Szociológiai Intézet tevékenysége oktatási–nevelési és tudományos-kutatói munkából állt. Az intézet tanárai és munkatársai (beleszámítva azokat is, akik az intézmény munkájában a teljes munkaidő felével és harmadával vettek részt) a következő témákról, illetve csoportokban tartottak előadásokat:

- 1.) előadást a marxizmus tanulmányi csoportban;
- 2.) előadást a társadalomtudomány, politikai közgazdasági, szocialista öngazgatás és össznépi (hon)védelem és a Jugoszlávia társadalmi önvédelme tantárgyakból, az egyetem minden tanulmányi csoportjának.
- 3.) előadásokat filozófiából, logikából, etikából és esztétikából a pedagógia csoportnak, a marxizmus története és a marxizmus filozófiája a történelem csoportnak, emellett logikát az újonnan megalakult pszichológia csoportnak.

Az előadások nyelve a tantárgyakból, melyeket a bölcsészettudományi kar minden tanulmányi csoportjában hallgattak (a marxista oktatás tantárgyai, össznépi (hon)védelem, és a Jugoszlávia társadalmi önvédelme), általában a szerb-horvát lett, ugyanakkor magyar nyelven is folyt oktatás.

A tudományos-kutatói munka az intézetben magába foglalta a filozófia, szociológia, politikai (köz)gazdaságtan, szocialista öngazgatás Jugoszlávia és a Vajdaság társadalmi-közgazdasági és politikai fejlődésének területein végzett kutatásokat, melyekbe beletartozott a tudományos és szakmai munkák megjelentetése is. Ezen kívül az intézet tudományos és szakmai gyűléseket szervezett, és összeköttetésbe került más tudományos, illetve oktatási–nevelési intézményekkel, a tudományos és oktatási munka előrehaladása (fejlődése) és tapasztalatcsere céljából.

A marxizmus tanulmányi csoport oktatási terve alapján a Szociológiai és Filozófiai Intézetben elkészült a program minden tantárgyra, melyeket a csoporton belül hallgattak. Ezek az oktatási programok az intézet külön publikációjában jelennek meg (*Marxizmus – oktatási tervek és programok*, 1981). Ez magába foglalta a marxizmus oktatás tantárgyainak programjait is (társadalomtudomány, politikai (köz)gazdaságtan és szocialista öngazgatás), melyeket akkoriban a Vajdaság Autonóm Tartomány oktatási bizottsága fogadott el, valamint az össznépi (hon)védelem és Jugoszlávia társadalmi (ön)védelem oktatási programjait is.

A marxizmus tanulmányi csoport oktatási terve alapján, az egyes (tudományos) területekkel összhangban, melyek diplomamunka témáknak voltak előre meghatározva (a „*marxizmus csoport diplomamunkájának előkészítéséről és megvédéséről szóló szabálykönyv*”), a következő tudományágakat lehetett kiemelni:

- 1.) Politikai (köz)gazdaságtan és Marx módszere (metódusa) a kapitalizmus közgazdasági elemzésére,
- 2.) Szociológia I (bevezetés a marxizmusba és szociológiai elméletek),

- 3.) Marxista filozófia,
- 4.) Kortárs (modern) közgazdasági rendszerek,
- 5.) Szociológia II.,
- 6.) A marxizmus története (történelem),
- 7.) Marxizmus és kortárs filozófia,
- 8.) Jugoszlávia történelme (kiegészítve a munkásmozgalom és szocialista gondolatok történelmével),
- 9.) Munkás- és felszabadító mozgalmak a világban,
- 10.) Jugoszlávia társadalmi–közgazdasági rendszere,
- 11.) Jugoszlávia állam- és társadalmi–politikai rendszere,
- 12.) A szocialista öngazgatás elmélete és gyakorlata,
- 13.) A társadalmi tudat szociológiája.

Az intézményben végzett tudományos-kutató tevékenység többéves projekteken való munkával valósult meg, melyek két általános csoportra oszthatók.¹⁷ Hely hiányában ezeket most nem részletezzük.

HALLGATÓI SZAKDOLGOZATOK ÉS EGYETEMI DOKTORI DISSZERTÁCIÓK

Egy egyetemi szellemi műhely egyik fokmérője lehet eredményesség szempontjából az is, hogy milyen munkák születtek különféle kutatások nyomán. A következőkben bemutatjuk, hogy milyen szakdolgozatok és doktori disszertációk születtek 1978 és 1989 között, hiszen ez a vizsgált időszakunk.

Az 1984-es jubileumi egyetemi évkönyv szerint 1982-ben öt fő végzett marxizmus szakon, míg egy évvel később hét hallgató, majd 1984-ben meredeken megugrott a végzettek száma: 17 ember abszolválta sikeresen a négyéves képzés végén. A tanulmányunk írásának pillanatában 4 disszertáció és 24 szakdolgozat ismert előttünk, ugyanakkor feltételezzük, hogy jóval több írás fog még előkerülni a későbbiekben.

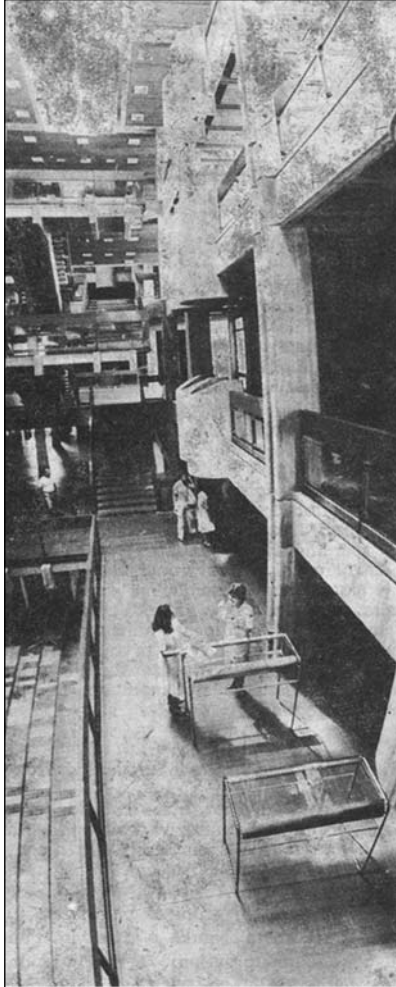
Disszertációk:

- *A Népfront története Vajdaságban 1944 és 1953 között,*
- *A jugoszláv és magyar kommunisták közötti kapcsolat 1919-ben,*
- *A munkásegyetemek nevelési és oktatási funkciója,*
- *A középiskolai marxizmus oktatása.*

Szakedolgozatok:

- 22 szociológiai témát ölel fel (film, család, kultúra, vallás, női emancipáció),
- 1 történelmi téma (a két világháború közötti nemzeti öntudat kérdései),
- 1 marxista téma (a mindennapi élet marxista kritikája).

Megállapítható tehát, hogy főként szociológiai jellegű témákról írtak a hallgatók, kifejezetten ideológiai témával foglalkozó írást eddig csak egyet találtunk. Az említett szakdolgozatok jelenleg is fellelhetőek az Újvidéki Egyetem bölcsészkarán található Szociológia Tanszék könyvtárában.¹⁸ Jelen pillanatban még nincs arról ismeretünk, hogy az említett írások mennyire voltak átítatva az ideológiától és mennyiben tekinthetők valódi szakmai munkának.

1. kép: Az egyetem egyik korabeli terme, mely 2016-ban ugyanígy fest, magán viseli a szocialista realizmus stílusjegyeit

(Forrás: Filozofski Fakultet u Novom Sadu 1954–1984. [Az Újvidéki Bölcsészkar 1954–1984 között] [fordította: Csillik Blanka. 2015.] 44.)

AZ IDEOLÓGIAI OKTATÓK

2015 novemberében Miladin Jović könyvtárossal készítettünk interjút szerb nyelven. A magyar fordítást ebben az esetben is Csillik Blanka végezte el. A beszélgetés során számos lényeges információhoz jutottunk hozzá.

1984-ig hat főállású tanár dolgozott az intézetben, öten részmunkaidőben, az 1984-es évkönyv megjelenésekor 12 főállású tanár volt, és 22-en dolgoztak részmunkaidőben. A főállású előadók közül a teljesség igénye nélkül – valamint helyhiány miatt – hármat emelnénk ki részletesebben azok alapján, akiket interjúalanyaink említettek. Természetesen rövidebb terjedelemben a többi előadó döntő többségét is megemlíjük.

A kisszámú magyar oktatók egyike volt dr. Bodrogyári Ferenc docens, aki Bezdánban született 1935-ben, és Szabadkán halt meg 1980-ban. 1961-ben diplomázott filozófia szakon Belgrádban a bölcsészkaron, majd 1973-ban doktorált Budapesten az Eötvös Loránd Tudományegyetemen. 1975-ben Belgrádban is doktori oklevelet szerzett szintén filozófiából. Az Újvidéki Egyetemen 1976-tól dolgozott haláláig. Filozófiatörténetet, esztétikát és etikát oktatott főleg a pedagógia szakosoknak. Első publikációja 1963-ban jelent meg *Dialektikus materializmus az elméletben, formalizmus a gyakorlatban* címmel. Sokat foglalkozott az anyanyelv szerepével, a kétnyelvűség problémáival az oktatásban, emellett marxista tematikájú publikáció is voltak, az utolsó 1978-ban jelent meg.

Dr. Dragutin Leković (1919–2013) rendes tanár 1947-ben diplomázott Belgrádban, 1962-ben Párizsban szerzett diplomát, majd 1964-ben doktorátust a Sorbonne-on. Munkájának témája a marxista elidegenedés, publikációiban Marx, Engels és Lenin neve merült fel. A marxizmus történetét oktatta a marxista és történelem szakokon, a pedagógia szakosoknak pedig filozófiát és etikát tanított.

Dr. Dragan Koković docens Belgrádban diplomázott 1972-ben szociológiából, majd 1982-ben doktorált Belgrádban a Politikatudományi Egyetemen. 1974 óta dolgozott az Újvidéki Egyetemen, ahol a társadalmi tudat szociológiáját oktatta a marxizmus szakon, valamint társadalomtudományi gyakorlatokat tartott a többi szakon. 1973 óta publikált, a tömegkultúra megjelenési formáiról írt ekkor, foglalkoztatták a szabadidő szociológiai aspektusai, valamint a társadalmi élet formái a klasszikus marxista felfogás és a kortársak szempontjából.

Az egyetemi évkönyv alapján a következő személyekről lehet még ismereteket szeretni: dr. Milivoje Naumović – ő volt az intézet első igazgatója, rendes tanár, társadalomtudományt tanított az egész bölcsészkaron. Dr. Milan Kovačević tanár előadást és gyakorlatot tanított logikából – a kurzus pontos neve a *Logika általános módszertana* volt. Ezt a marxista csoportnak tartotta, miközben a pedagógia szakosoknak logikát és esztétikát tanított, a pszichológia szakosoknak pedig csak logikát. Dr. Dušan Došić tanár a szocialista öngazgatás elmélete és gyakorlata témakörben adott órákat, amelyet a marxizmus szakosoknak adott elő. Dr. Milan Tripković

docens a *Szociológia II.* című tárgyból tartott előadást és gyakorlatot a marxizmust hallgatóknak. Mr. Zlatimir Milošev tanársegéd előadást és gyakorlatot tartott filozófiatörténetből, valamint a marxizmus szakosoknak gyakorlatot marxizmus és kortárs filozófiából; végül meg kell említenünk mr. Radivoj Stepanovot, aki docens volt, a jogi egyetemen végzett, majd szocialista öngazgatást oktatott.¹⁹

A fentiekén túl meg kell említeni mr. Kovács Teréz tanársegédet, aki gyakorlatokat tartott a társadalomtudományból és szocialista öngazgatást magyar nyelven adott elő a bölcsészkaron és más intézményekben is. A következő Gordana Tripković tanársegéd, aki gyakorlatokat tartott társadalomtudományokból, Relja Dražić tanársegéd pedig kimondottan a marxizmus szakon adott elő marxistafilozófiagyakorlatot, valamint marxizmus és kortárs filozófia tárgyat; végül Miloš Ostojčić óraadó, aki honvédelmi ismereteket oktatott a hallgatóknak.

Miladin szerint a tanártól függött, hogy mennyire volt szigorú a követelmény. Nem volt kifejezetten tudományos kutatóközpont, ilyen típusú munka Korcsulán vagy Kumrovecben folyt. Inkább a középiskolai ideológiai oktatás hiánya hívta életre ezt a szervezetet, és a középiskolai tanárok kinevelése volt a cél. Tehát a „*piaci hiányra*” vezethető vissza tevékenységük. Az egyetemi tanszéken nem voltak kivételül Sztálin és Lenin képei.²⁰ Az adatok alapján négy magyar származású oktató is tevékenykedett a tanszéken.

A JUGOSZLÁV MUNKÁS-ÖNIGAZGATÁS ÉS SZOCIALISTA MODELLRŐL

Juhász József egyik cikkét alapul véve a következőképpen lehet összefoglalni ennek a lényegét: egy felülről, azaz a központi hatalom által létrehozott szerveződés, melynek elsősorban legitimációs okai voltak. Nemzeti és szocialista elemek alkották meg az öngazgatás eszméjét, miután 1948-ban kizárták az országot a KOMINFORM szervezetéből – nyilvánvaló módon szovjet nyomásra. A cél a belső politikai kohézió megteremtése lett, itt a minta a győztes, felszabadító háború lett. Fontos a hatalommegosztás elve, valamint az, hogy nem tekintettek egyik nemzetet sem többséginek. Történeti hagyományként a földközösséget és partizánmúltat (kollektív rend) vették alapul. Ezek találkoztak az antibürokrácia céljával, melyet annak idején meghirdettek. Az 1965-ös „*gazdasági reformig az öngazgatás megmaradt az ideológia és a másodlagos jelentőségű átszervezések szférájában. Az öngazgatásnak az ideológiából a társadalmi valóságba való átvitelére a hatvanas évek közepén látta elérkezettnek az időt a JKSZ. Ekkorra Jugoszlávia már egy magasabb fejlettségi szintet ért el, megszűnt körülötte a hidegháborús prés, az ún. második szovjet–jugoszláv konfliktus (1956–1961) tudatosította, hogy nincs visszaút a szocialista táborba. Új alkotmányt hoztak, 1965-ben bevezették az egyetemes szocializmustörténet talán legradikálisabb gazdasági reformját, majd lezajlott a nevezetes brioni pártplénum. Ez az időszak valóban a radikális változások korszaka volt.*”²¹

UTÓSZÓ

Dolgozatunkban témánk jobb megértése érdekében egyrészt áttekintettük az érintett időszak eszme- és köztörténetét, hogy az olvasó jobban be tudja ágyazni eddigi ismeretibe a leírtakat. Másrészt, ahogy haladtunk egyre szűkülő, speciális (inkább helytörténeti jellegű) munkánk fő mondanója felé, úgy vált egyre világosabbá, hogy talán hiánypótló munkáról van szó, hiszen eddig még nem volt olvasható tanulmány magyar nyelven az Újvidéki Egyetem ezen egykori, elfeledett oktatási egységéről. Felmerülhet a kérdés, hogy van-e ennek értelme? Nos, úgy véljük, hogy van, hiszen ezáltal lehetőség nyílik rá, hogy a magyarországi és jugoszláv ideológiai oktatás és nevelés összehasonlító elemzése elkészüljön a jövőben. Részletesen bemutattuk a tanszék felépítését, oktatóit és kutatási területüket. Figyelembe véve, hogy mi követte a kommunizmust, amíg Magyarországon békés átmenet zajlott le, addig déli szomszédunknál véres – négy évig tartó – polgárháború kezdődött.

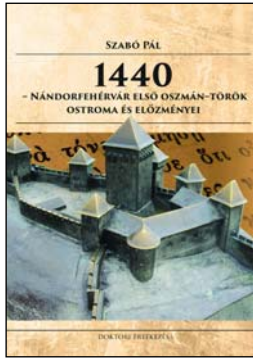
A kutatás jelen állapotában úgy ítéljük meg, lényegi különbség az is, hogy Jugoszláviában nem titkolták el a múlt ezen részét, s Magyarországhoz képest sokkal inkább szembe tudtak vele nézni. „Lazábban” fogták fel a jelentőségét, nem csináltak belőle elvi kérdést, szívesen nyilatkoztak róla.

JEGYZETEK

- ¹ Fontos tudni, hogy Magyarországon, így Debrecenben is az 1989-ben megalakuló politológia tanszékek az egykori marxizmus–leninizmus tanszékekből jöttek létre, illetve alakultak át. Ennek is köszönhető, hogy 2000 és 2005 között a nevezett egyetemen az egykori tudományos szocializmus oktatók taníthatták a modern politikaelméletet.
- ² Lásd bővebben: Rácz Márk: *A debreceni Ybl Miklós Építőipari Műszaki Főiskola Marxizmus–Leninizmus Tanszékének története 1966–1989 között*. In: Szőke Anna (szerk.): *Sokszínű hagyomány, sokféle módszer*. Topolya, 2013. 99–120.
- ³ Jelenlegi ismereteink szerint az '50-es években már oktattak és tanítottak marxizmust Jugoszláviában, azonban ezt a '60-as években eltörölték, illetve, mint utóbb kiderült: szüneteltették.
- ⁴ Nyíri Tamás: *A filozófiai gondolkodás fejlődése*. Budapest, 1995. 342.
- ⁵ <http://politikapedia.hu/marxizmus> (A letöltés ideje: 2016. január 11.)
- ⁶ Blahó András – Prandler Árpád: *Nemzetközi szervezetek és intézmények*. Budapest, 2014. 431.
- ⁷ Lázár Zsolt szociológus. Újvidék, 1961. február 14. T.: A gimnáziumot Karlócán végezte (1980), az Újvidéki Egyetem BT Karán szerzett oklevelet marxizmusból (1987), szociológiából (1992). Magiszteri fokozat, Belgrádi Egyetem Politikai Tudományok Kara (1998). Érd. köre: Kultúrszociológia. F. m.: Egy monográfia, 20 tudományos dolgozat. É.: Tanársegéd az Újvidéki Egyetem Bölcsészeti Karának Szociológiai Tanszékén. Társ. tev.: Szerb Szociológiai Társaság, Magyar Szociológiai Társaság, a Vallások Tudományos Vizsgálatával Foglalkozó Jugoszláv Társulat, a Politikai Tudományok Jugoszláv Társulata. (forrás: <http://hodis.vmmi.org/delivegeken/KiKi/L.htm>. A letöltés ideje: 2016. január 11.)
- ⁸ Losonc Alpár tanár. Temerin, 1958. július 7. Sz.: Losonc Nándor, Bakos Margit. Nős, Faragó Kornélia. Gy.: Dávid, Márk. T.: a középiskolát Beccsén végezte el (1977), az Újvidéki Egyetem Jogtudományi Karán szerez oklevelet (1981). A társadalom- és gazdaságtudományok magisztere (1988), doktora (1993). Érd. köre: Politika–filozófia. É.: Tanársegéd az Újvidéki Egyetem Jogtudományi Karán (1981–1988), majd asszisztens az Újvidéki Egyetem Műszaki Karán (1988-tól), ugyanitt docens (1995-től), majd egyetemi rendkívüli tanár

(2000-től). Vendégelőadó a Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén, valamint a zombori Tanítóképző Karon. 1991-től vendégelőadó a szegedi JATE Filozófia Tanszékén. Több folyóirat szerkesztőbizottságának tagja (*Új Symposion, Polja, Privredna izgradnja, Pompei, Kellék*). Jelenleg a *Habitus* c. folyóirat főszerkesztője. Korábban a Zoran Stojanović Kiadó Közép-Európai Könyvsorozatának szerkesztője. A Multikulturális Központ könyvkiadó programjának szerkesztője. A *Társadalmi tőke Szerbiában* c. kutatási projektum vezetője. 1998-ban Bolyai ösztöndíjban részesült. Zombor Stratégiai Tanácsának elnöke, valamint a maribori Miljenka Fisher Devetak alapítvány szakértői tanácsának elnöke. Társ. tev: Soha semmilyen pártban nem vett részt, és nem volt képviselő. Tagság: Magyar Filológiai Társaság, Magyar Bioetikai Társaság, vajdasági Közgazdászok Egyesülete, az MTA határon túli köztestületi tagja. F. m.: *Hiányvonalakozások* (1988), *Moderna na Kolonu* (1997), *Az emlékezés hermeneutikája* (1998), *Európa-dimenziók. Kultúra, kontextus, kisebbségi távlatok* (2002), *Suffitientia Ecologica* (2002), 60 tudományos cikke jelent meg hazai és külföldi folyóiratokban, több kiadvány társszerzője. Díjak: Sinkó-díj, Koncz István-díj. (forrás: <http://hodos.vmmi.org/delivegeken/KiKi/L.htm>. A letöltés ideje: 2016. január 11.)

- ⁹ 1968-ra felnőtt a háború utáni új nemzedék, akik változásokat szerettek volna, ennek következtében egész Nyugat-Európában diáklázadások törtek ki. Mozgolódás megfigyelhető volt Kelet-Európában is, ám ott más természetűek voltak ezek a folyamatok. 1975-re viszont Jugoszláviában is visszavették a kezdeményezést a hatalom birtokosai, ennek következtében sok esetben börtön járt a fiataloknak.
- ¹⁰ Csillik Blanka – Rácz Márk: *Interjú Losoncz Alpárral Temerinben 2014-ben.* (kézirat) Budapest, 2015. 3.
- ¹¹ Arday Lajos: *Reformok és kudarcok Jugoszlávia utolsó évtizedei és ami utána következett.* Budapest, 2002. 16.
- ¹² Gyurok János: *A nemzet, az állam és a nemzetiség Tito politikájában.* Budapest, 2007. 206.
- ¹³ Uo.
- ¹⁴ Juhász József: *Volt egyszer egy Jugoszlávia.* Budapest, 1999. 173.
- ¹⁵ Vladimir Dedijer: *Joszip Broz Tito – Adalékok egy életrajzhoz.* (fordította: Herceg János) Noviszád, 1953. 472.
- ¹⁶ Csillik Blanka: *Interjú Jovan Gašović-tyal 2015-ben.* (kézirat) Budapest, 2015.
- ¹⁷ *Filozofski Fakultet u Novom Sadu 1954–1984.* (Az Újvidéki Bölcsészkar 1954–1984 között) (fordította: Csillik Blanka. 2015.) 44.
- ¹⁸ Az Újvidéki Egyetemen személyesen láthattuk azokat a dolgozatokat, melyekhez a könyvtáros segítségével hozzájuthattunk. Ugyan el nem hozhattuk őket, de a helyszínen jegyzeteket készíthettünk róluk.
- ¹⁹ Uo. 44–45.
- ²⁰ Csillik Blanka: *Interjú Miladin Jović-tyal Újvidéken 2015-ben* (fordította: Csillik Blanka. 2016.)
- ²¹ Juhász József: *Az öngazgatás politikája Jugoszláviában* (forrás: <http://www.bal.hu/kiadvany/oenkorm/oen11.htm>. A letöltés ideje: 2016. január 29.)

Méltatlanul feledésbe merült nándorfehérvári hősök

Szabó Pál:

1440 – Nándorfehérvár első oszmán–török ostroma és előzményei
Areión Kulturális Egyesület, Szeged, 2015. 260 p.

A hódmezővásárhelyi születésű Szabó Pál a József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi karán végzett jogász szakon 1999-ben, négy évvel később pedig a Szegedi Tudományegyetemen előbb főiskolai szintű történelemtanári, illetve 2006-ban – szintén történelemből – egyetemi oklevelet is szerzett. Az elsősorban bizantinológiával, a magyar–török–bizánci–szerb kapcsolatokkal, valamint magyar és bizánci jogtörténettel foglalkozó kutató oktatott a SZTE-JGYPK Történelemtudományi Tanszékén, majd doktorandusz hallgatóként az SZTE Bölcsészettudományi Kar Történeti Intézetében. Ezt követően ugyanott, 2010 és 2014 között az egyetemi OTKA-kutatócsoport (K 81 485) tagjaként – mint tudományos segédmunkatárs – a magyar–bizánci kapcsolatokkal foglalkozott. PhD-fokozatát történelemtudományból (medievisztika) szerezte Szegeden 2014-ben, summa cum laude minősítéssel. Jelenleg a Nemzeti Művelődési Intézet (Szeged) munkatársa, illetve szülővárosa önkormányzati képviselője. A tudományos munkán kívül – Diószegi Szabó Pál írói néven – jelentős szépírói, műfordítói munkássága is: költeményeit rendszeresen közölte a *Szegedtől Szegedig Antológia*, az *Irodalmi Jelen*, a *Partium*, a *Szegedilap.hu*, a *Spanyolnátha*, valamint több más folyóirat. Napjainkig három önálló verseskötete is megjelent, illetve latin és ógörög nyelvű műfordításai is olvashatóak (például Zótikosz Paraszpondülosznak a várnai csatáról írt görög kisesposza). Író-olvasó találkozókot tart, kritikákat, recenziókat ír, amelyek a *Magyar Napló* hasábjain jelennek meg. Tagja a Délvidék Kutató Központnak, a Magyar Bizantinológiai

Társaságnak, a Vajdasági Magyar Helytörténeti Egyesületnek, a Magyar Írószövetségnek, illetve a Szegei Írók Társaságának elnöki posztját is betölti. Szülővárosában a Vásárhelyi Történelmi Kör társelnöke, immár kilencedik éve társszervezője a nyári Történettudományi Találkozóknak.

Az 1440 – *Nándorfehérvár első oszmán–török ostroma és előzményei* című kötet a szerző PhD doktori disszertációjának publikált változata, amely a szegei Areión Kulturális Egyesület gondozásában látott napvilágot 2015-ben. Kiindulópontja az az „*alapigazság, hogy egy-egy vár történetének megírásakor a híresebb vagy később elhíresült ostrom sokszor »elfedi« a korábbi sikeres védelmeket, így az egyoldalúan kerül át a köztudatba*” – olvashatjuk az előszóban, s valóban, a történelem iránt érdeklődő laikus nagyközönség, sőt a nem az adott korszakkal foglalkozó szakemberek jelentős része is mindössze két évszámot ismer Nándorfehérvárral kapcsolatban a törökkel vívott háborúkat tekintve: az egyik a dicsőséges 1456, amikor Hunyadi János vezetésével a magyarok visszaverték II. Mehmed szultán hadait, a másik pedig 1521, mikor Szulejmán serege több mint két hónapig tartó küzdelem után bevette a stratégiai fontossággal bíró erősséget. A könyv tehát nem csak a címében, hanem a tartalmában, a nándorfehérvári oszmán–török ostromok szakirodalmi sorszámozásában is rendet teremt: az 1440. évi az első, az 1456. évi és az 1521. évi a második és harmadik szultáni ostrom.

Az 1456-os (második szultáni) ostrom megítélése – mint azt Szabó Pál is említi – némileg módosult az elmúlt években, évtizedekben. Ma már például tudjuk, hogy Dugovics Titusz soha nem létezett (a legenda tisztelete mellett ezt nem ártana figyelembe vennie minden tankönyvkiadónak, illetve az általános és a középiskolai történelemtanároknak); azt is tudjuk, hogy a védők győzelme lehetetlen lett volna azon nehezen érthető hadászati baklövések nélkül, amelyeket az ostromló sereg sorozatban elkövetett; ismerjük a déli harangszó pápai elrendelésének valódi okát, emellett azzal is tisztában vagyunk, hogy a szerencse is nagymértékben hozzájárult a sikerhez: a komoly károkat szenvedett erősség valószínűleg nem bírt volna ki még egy rohamot. Mindennek a célja természetesen nem a mítoszrombolás és a deheroizálás – Hunyadi János, Szilágyi Mihály, Kapisztrán és a többi névtelen várvédő hősiessége, a győzelem történelmi jelentősége továbbra is megkérdőjelezhetetlen –, azonban nagy eredmény, hogy az újabb kutatásoknak köszönhetően ötszázötven év távlatából tekintve is egyre inkább lehetőség nyílik az események reális, objektív értékelésére.¹ Az viszont már kevésbé válik a hazai történetírás dicsőségére, hogy nem szentelt eddig kellő figyelmet annak a tizenhat esztendővel korábban lezajlott ostromnak, amellyel Szabó Pál kötete ismertet meg bennünket – vitathatatlanul hiánypótló munkáról van tehát szó. A szerző Nándorfehérvár 1440. évi ostromát a magyar (had)történetírásban monografikus igénytel – átfogó és új kutatási eredményeinek felhasználásával – először tárgyalja.

A magyar szempontból tragikus várnai csata győztese, II. Murád szultán négy évvel korábban, 1440-ben tett kísérletet Nándorfehérvár elfoglalására. Az 1456-os küzdelemnél semmivel sem kisebb – sőt időtartamát, a konkrét hadi cselekmények jellegét tekintve nagyobb – horderejű esemény során a Tallóci Jován vezette magyar, illetve rác védőserег kivételesen hosszú, közel hét hónapig tartó öldöklő harc után meghátrálásra kényszerítette az oszmán hadakat, megakadályozva ezzel a törökök további európai térnyerését. A szerző rávilágít: az 1440-es győzelem azért is különösen jelentős, mert 1456-ban egy viszonylag erős, felkészült ország nézett szembe a törökkel, míg tizenhat évvel korábban – Nándorfehérvár eleste esetén – egy bárói ligákra szakadt, belháborúban lévő és katonailag sebezhető területre nyomulhattak volna be a hódítók.

A könyv önálló fejezetben áttekinti a XIV. század végének, illetve a következő évszázad első felének nemzetközi politikai viszonyait, nagyhatalmi konfliktusait, valamint az oszmán–török birodalom motivációit és – az előbbiekből adódóan – reális lehetőségeit a további területi hódításokra. A következő fejezetben leírást találunk a bizánci Belgrádról, a vár újjáépítéséről, valamint a korabeli déli végvárokról és erődített városokról, amelyeknek döntő szerepet szántak a török elleni védelemben. Ezt követően megismerhetjük a Nándorfehérvárnak kapitányt adó Tallóci családot, majd az 1440-es ostrom közvetlen katonai előzményeit, illetve magát a sorsdöntő eseményt. A harcok szakszerű rekonstrukciója mellett különösen értékes része a kötetnek az ostrom során alkalmazott haditechnikai eszközök – aknák, ágyúk, mozsarak, puskák stb. – rendkívül részletes és szakszerű bemutatása, emellett nagymértékben növeli a munka színvonalát a szerző kivételes klasszikus műveltsége, amelynek köszönhetően az elkészített saját fordításokban – a latin mellett – betekintést nyerhetünk az eseményeket bemutató korabeli, görög nyelvű forrásokba is, eredeti nyelven. Önálló fejezetben kap helyet a görög nyelvű források filológiai elemzése is.

A szerző ezután helyezi el az ostromot a korai magyar–török háborúk történetében. Összegző véleménye szerint az 1440. évi ostrom része volt az 1438. évi erdélyi, illetve az 1439. évi szerbiai, szultáni vezetésű, reguláris hadjáratok sorozatának, amelynek célja az ország központi végvárának megszerzése volt, így egyáltalán nem tekinthető kivételes, „*határ menti*” akciónak. A szerző a magyar szakirodalomban először hívja fel a figyelmet az 1440. évi hadjárat széles körű diplomáciai kapcsolataira, oszmán–török előkészítésére a Lengyel Királyságtól egészen az egyiptomi Mameluk Szultánságig. Az utolsó fejezetekben a szerző Nándorfehérvár korábbi, I. „*Villám*” Bayezid szultán idejében lezajlott „*nulladik*” ostromát, valamint a szultánnak az ország ellen indított hadjáratát mutatja be. Ez szintén újdonság a hazai történetírásban, és a Zsigmond-kor török–magyar háborúinak történetét alapvetően egészíti ki. A bizánci görög és az oszmán–török forrásokból láthatjuk az ország XV. századi

megszállását, kihasználva a nikápolyi csatát követő zűrzavart, emellett a magyar trónra igényt formáló nápolyi Anjou–oszmán dinasztikus szövetség létrehozását is.

A könyvet a bőséges forrás- és irodalomjegyzéken kívül – nagyrészt saját készítésű fotókat tartalmazó – képmelléklet, valamint név- és tárgymutató gazdagítja, a nemzetközi érdeklődés felkeltésében pedig segítség lehet az angol nyelven is közölt összegzés. Szabó Pál munkája remélhetőleg hozzájárul ahhoz, hogy Nándorfehérvár első oszmán–török ostroma az eddiginél jóval szélesebb körben ismertté váljon a történész szakma, valamint az érdeklődő nagyközönség számára, így a várvédő Tallóci Jovánék győzelme végre méltó helyre kerülhet a sorsdöntő magyar történelmi események sorában.

Pető Bálint

JEGYZETEK

- ¹ Hasonló a helyzet Eger 1552-es ostromával: Dobóék bátor helytállását nem csökkenti, de tény, hogy a hirtelen kedvezőtlenre vált októberi időjárás, valamint az utánpótlási nehézségek számottevően befolyásolták a harc végkimenetelét – mind Tinódi feljegyzéseiből, mind a várkapitány későbbi, Bécsbe írt jelentéséből tudjuk: a több hétig tartó módszeres ágyúzás olyan mértékű rombolást eredményezett a várfalakban, hogy egy újabb rohamot a védők nem lettek volna képesek visszaverni.

A Délvidék Kutató Központ Alapítvány kiadása
Felelős kiadó: az alapítvány elnöke
Nyomta: A-Színvonal 2000 Kft.
<http://www.a-szinvonalt.hu>
Megjelent 500 példányban